The Department of Public Instruction, Bombay.

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ।

APHORISMS ON THE SACRED LAW OF THE HINDUS,

BY

APASTAMBA.

EDITED, WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARY,

BY

DR. GEORGE BÜHLER, C. I. E.

Second Edition, Revised.
400 COPIES.

PART I.

CONTAINING THE TEXT, WITH CRITICAL NOTES, AN INDEX OF THE SÛTRAS, AND THE VARIOUS READINGS OF THE HIRAṆYAKES'I-DHARMASÛTRA.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1892.

Price Two Rupees Twelve Annas.

Bombay Sanskrit Series No. XLIV.

BOMBAY:
PRINTED AT THE "NIRṆAYA-SÂGARA" PRESS.

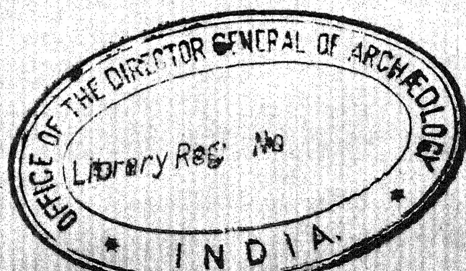
TO THE MEMORY

OF

SIR A. GRANT, BART., LL.D.,

LATE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY, Etc.,

THE EDITOR'S ADMIRED AND UNFORGOTTEN FRIEND.

CRITICAL INTRODUCTION.

The first edition of Pras'nas XXVIII and XXIX of the great Âpastambîya or Âpastambhîya* Kalpa, which contain the Dharma-Sûtra was based on five Mss :—

(1) N., a modern, but very correct Devanâgarî Ms. of the text, copied in 1865 at Nasik (now in the India Office Library, Bühler Sanskrit Mss. No. 152) fols 57, 8–9 lines on the page;

(2) P., a Devanâgarî Ms. of the text, carefully corrected with the help of a Ms. of the commentary and probably written in the last century, purchased in 1864 from a Bhikshuk near Puṇa (now in the India Office Library, Bühler Sanskrit Mss. No. 153) fols 34, 10 lines on the page, wrongly marked on the cover **अथ हिरण्यकेशीधर्मसूत्रं** (sic) and **इति हिरण्यकेशीधर्मसूत्रं** (sic);

(3) Md., a beautiful, but much interpolated Ms. of the text, belonging to the Government of Madras, written in Nandi–Nâgarî characters on 31 palm-leaves, numbered 3-33, (among which there are two copies of fol. 27 and fol. 28 is missing), see the Rev. W. Taylor's Catalogue Raisonnée (sic) vol. I, p. 68, No. 2,111;

(4) P. U., a Devanâgarî Ms., containing the text and Haradatta's commentary, the Ujjvalâ Vṛitti, probably written *ineunte saec.* XIX. and belonging to a Brahman in Puṇa, who lent it temporarily for the preparation of the first edition, fols 137, 9 lines on the page;

(5) N. U., a modern, incorrect Devanâgarî Ms. of the text and of Haradatta's commentary, copied in 1865 at Nasik, (now in the India Office Library, Bühler Sanskrit Mss. No. 154), fols 282, 9 lines on the page.†

The liberality of Professor Max Müller enabled the editor to add in the preface to the Extracts from the Commentary (Âp. Dh. Sû. Part II, Bombay, 1871) the *varietas lectionis* from two other Mss:—

(6) Mr. U. I, a carefully written ancient Devanâgarî Ms. (probably copied *ineunte saec.* XVII) of the first Pras'na of the text and Haradatta's commentary, which is either the parent of P. U. or an old transcript of the Ms. from which P. U. was copied, fols 52, 18 lines on the page;

(7) Mr. U. II, a modern incorrect Devanâgarî copy of a Ms., dated

* Âpastambîya is the form found in the Mss. of the School. Âpastambhîya is the spelling usually adopted in the South Indian inscriptions of the fifth, sixth, seventh, eighth and ninth centuries and in the Kas'mîrian works which mention Âpastamba. Both in Kas'mîr and in Southern India *ba* and *bha* are both pronounced *ba*.

† The Mss. N., P., N. U., have been collated again for the second edition.

Saṁvat i. e. probably *Vikrama-Saṁvat* 1754 *Mâgha badi* 8, or A. D. 1696-98 and closely allied to P. U., fols 117, 10 lines on the page.

For the second edition the following additional materials have been used:—

(8) G1, a beautifully written, but incorrect, Grantha palm-leaf Ms. of the text, No. 37*a* of the Burnell Collection in the India Office Library, probably sixty or seventy years old, fols 29, 10 lines on the page; colophon, हरिः ओम् शुभमस्तु श्रीगुरुभ्यो न्मः (sic)। धर्म्यप्रश्नं समाप्तं। श्रीवेदौव्यासाय न्मः (sic) ॥;

(9) G2, a more carefully written Grantha palm-leaf Ms. of Pras'na II, No. 37*b* of the Burnell Collection in the India Office Library, probably much older than G1, fols 10, 12 lines on the page, last leaf blackened and partly illegible;

(10) G. U1, a Devanâgarî transcript, prepared by Dr. M. Winternitz according to No. 36 (2) of the Whish Collection in the Library of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. The latter Ms. contains the text and the Ujjvalâ Vṛitti and is written in Grantha characters on 205 palm-leaves, divided into two volumes. It is on the whole correct and mostly gives the text in full. Only in the first two Paṭalas the middle portions of the Sûtras have been omitted, the omissions being indicated by a cross. Further on, the end of the Sûtras is occasionally, though rarely left out. The colophon of vol. II is:—श्रीकृष्णार्प्पणमस्तु शिवाय नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः। कोधिसंवत्सरम् कन्निमासम् येटटान्तेति उज्वला समाप्ता ॥ श्रीरामार्प्पणम्। रारायणस्य (sic) ग्रन्थस्समाप्तः ॥. There is also an entry in Mr. Whish's hand: "This volume contains the second part of the Ujjvalâ, a commentary by Haridatta-Mixrah (sic) of the Dharmma-Praxna-Sûtram (sic) C. M. Whish, Calicut 1824." According to Mr. Sewell's South Indian Chronological Tables the Kodhi *i. e.* Krodhi or Krodhana year of the Sixty-years' Cycle, immediately preceding A. D. 1824, corresponded to A. D. 1805. It follows that the Ms. cannot have been written later than the latter year, though it may be much older;

(11) G. U2, a Grantha palm-leaf Ms. No. 38 of the Burnell Collection in the India Office Library, containing the text and the Ujjvalâ Vṛitti. The text of the longer Sûtras is mostly defective, only the first and last words being given. In addition there are very numerous clerical mistakes and omissions, which reduce the value of the Ms. very considerably. According to a remark, inserted by Dr. Burnell on the first leaf, the Ms. was written *saec. XVII. exeunte* or *saec. XVIII ineunte*. For the edition a careful collation, made by Dr. M. Winternitz, has been used.

(12) G. U3, a Grantha paper Ms., No. 131 of the Burnell Collection in the India Office Library, containing the text and the Ujjvalâ Vṛitti as far as Dh. Sû. II. 8, 21, 6, p. p. 389, 4to, bound in cloth. Though quite modern, it is a good Ms., which gives the Sûtras in full and is tolerably free from clerical mistakes.

(13) M. U., a Devanâgarî paper Ms., No. 118 of the Cod. Mss. Sanskrit. in the Court and State Library at Munich, containing the text and

the Ujjvalâ Vṛitti. It formerly belonged to Professor Haug's collection, the printed catalogue of which mentions it as No. 174. It is an excellent, carefully corrected Ms., written on fols 164 (with 7–10 lines on the page) in संवत् १६६८ समए (sic) श्रावण सुदि ९ बृहस्पतिवारे. According to a note on the cover it belonged formerly to पुण्यस्तम्भस्थ जुगळकर उपनामक सिंहाचार्य *i. e.* to Simhâchârya Joglekar, an inhabitant of Puṇyastambha, or Puṇatâmbem near Paiṭhan.*

Among these thirteen Mss. those written in Devanâgarî and Nandi-Nâgarî, are one and all transcripts of Grantha or Telugu copies. This follows (1) from the fact that the Âpastambîya Charaṇa is a southern school which originated in the Dravidian districts, (2) from the explicit statements of many Brahmans of Western India that they have procured and still procure copies of the Taittirîya Veda and of the Sûtras, belonging thereto, from Southern India, (3) from various mistakes in the Nâgarî Mss., which point to misreadings of very similar Grantha letters,† and (4) from the fact that all Nâgarî Mss. have the Sûtra II. 7, 17, 25, which according to Haradatta the northern Âpastambîyas rejected and his predecessors had left unexplained. The Nâgarî Mss. possess, therefore, only a secondary value, and it is not possible to change conjecturally readings, found in the Nâgarî *and* the Grantha Mss., because the proposed emendation appears easy on account of the resemblance of the Nâgarî characters.

According to their readings of the text the thirteen Mss. belong to three classes:—

(I) The Grantha Mss. G[2], and G. U[1,2,3] give, irrespective of clerical mistakes and accidental omissions, the text of the Dharma-Sûtra as it was settled by the commentator Haradatta. Close to these four Mss. comes the Devanâgarî copy N., which, however, in a few cases shows readings, taken from the Hairaṇyakes'a Dharma-Sûtra (see below class III).

(II) The Mss. G[1] and Md. give an interpolated text, the interpolations being particularly numerous in the last named copy. The interpolations, found in Md. at Dh. Sû. I. 9, 24, 25; I. 10, 29, 27; II. 1, 1, 17; II. 5, 11, 19 and II. 6, 15, 9, do not occur in any other Ms. Those found at Dh. Sû. II 5, 12, 2 and II. 10, 26, 18 are common to G[1] and Md. alone. Those occurring at Dh. Sû. I. 2, 8, 22; I. 3, 11, 37; I. 6, 19, 13 and 15; I. 11, 31, 3 and 13–15; I. 11, 32, 27; II. 4, 9, 13 and II. 5, 12, 4 are found partly in Md., in G[1] and in one or several Mss. of the third class, or in Md. and Mss. of the third class alone. The great majority of these interpolations is due to the transference into the text, of marginal notes which the owners of ancient Mss. made according to Haradatta's or other commentaries and, in some cases, perhaps according to a metrical Âpastamba-Smṛiti‡. The Lekhakas, who

* The Editor owes this identification to Mr. Parab of the Nirṇay-asâgar Press.

† Instances of mistakes, caused by the misreadings of very similar Grantha letters are *e. g.* Dh. Sû. I. 10, 29, 8 सांशिक्येतर° in Md, N. U., P. pr. m. for सांशिलेतर°; अप्रतिहायां in N. U. for अप्रतिभायां Dh. Sû. II. 4, 9, 14.

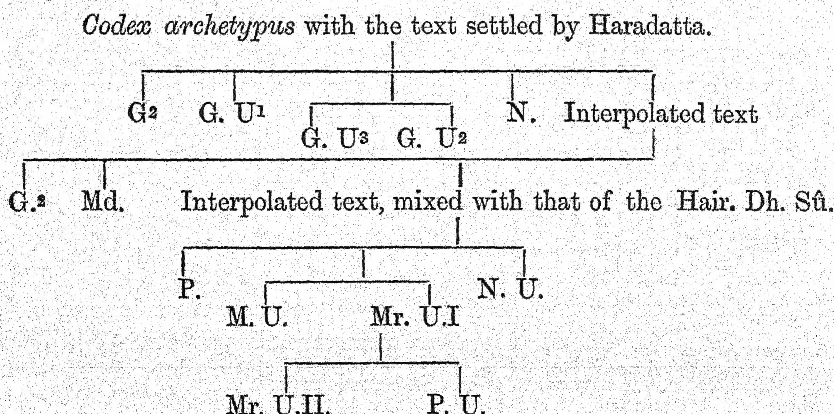
‡ See below p. x.

copied such Mss., considered and treated these notes, as they invariably do in all similar cases, as portions of the text and entered them in the new copies.

(III) The Mss. P., M. U., Mr. U. I and II, P. U. and N. U. show, besides more or less numerous interpolations, an admixture of readings taken over from the Hairaṇyakes'a Dharma-Sûtra, which latter is a secondary redaction of Âpastamba's work and agrees very closely with it. All these Mss. come from the Marâṭhâ country or Central India where the adherents of the Hairaṇyakes'a Charaṇa are more numerous than the Âpastambîyas. Copies of the Hairaṇyakes'a version of the Dharma-Sûtra are for this reason more easily obtainable than those of the original text. The close resemblance of the two versions obliterated the consciousness that they really are two different works.* It was thus only natural that Mss. of the more common version were used for correcting those of the rarer one, and that a mixed text arose.

The Ms. P., it would seem, has been somewhat less affected by this proceeding than the other copies belonging to the third class. In its original form it showed only few interpolations and few readings of the Hairaṇyakes'a text. The corrector, who revised it, introduced a good many more. The five Devanâgarî copies, which contain also the Ujjvalâ Vṛitti are in a much worse condition. They exhibit not only more numerous Hairaṇyakes'a readings in the text, but also changes in the commentary which have been made in order to bring about a full agreement with the altered Sûtras. The latter changes go even so far, that sometimes, (e. g. Dh. Sû. I. 2, 8, 22 and II. 6. 15, 10) explanations of interpolated passages have been inserted. M. U., Mr. U. I and II, and P. U. form a separate group, of which either M. U. or a Ms. closely resembling M. U., is the parent.

In accordance with these remarks the pedigree of the thirteen Mss. may be given, as follows :—

* To this conclusion points particularly the double title of the Ms. P., which, as stated above is called on the outer cover Hiraṇyakesî-Dharmasûtra and in the colophons Âpastam-

Under the circumstances stated, the Grantha Mss. and especially G2 and G. U1 had to be chiefly followed in revising the text. And the result has been that, irrespective of the correction of some misprints and of a number of changes in the division of the Sûtras, upwards of seventy alterations had to be made.* But only eleven among these are of importance, *viz.* (1) the substitution of तदेव for तदैव in S. I. 2, 7, 25, (2) the elimination of Sûtra I. 2, 8, 23, (3) the omission of ऋषिभ्यः in S. I. 4, 13, 1; (4) the substitution of अनूत्थाय for अनुत्थाय in S. I. 5, 17, 3; (5) the omission of त्र्यहं in S. I. 10, 29, 17; (6) the substitution of प्रतिवाते च for प्रतिपादं च in S. I 11, 30, 22; (7) of अध्यापनम् for अध्ययनम् in S. I. 11, 32, 14; (8) of अनुतिष्ठति for अनूत्तिष्ठति in S. II. 3, 7, 7; (9) the substitution of प्रजासहत्वकर्मभ्यः for प्रजाँ सहत्वकर्मभ्यः in S. II. 5, 10, 3; (10) the substitution of सर्गे for स्वर्गे in S. II. 9, 24, 6; and (11) the insertion of न परान्हिंसन्ति in S. II. 9, 24, 10. None of the remaining changes alters the sense in any perceptible manner. Their effect is merely that in a few cases a verse becomes smoother, or a difficult form is replaced by a more easily intelligible one, while in a larger number of passages irregular forms, particularly such as occur also in other parts of Âpastamba's Kalpa have been received into the text. Thus आभिशस्त्यम् now appears, Dh. Sû. I. 7, 21, 8 and I. 9, 26, 6 instead of आभिशस्यम्, प्रतियहीतृतः Dh. Sû. II. 6, 15, 2 for प्रतिगृहीतृतः, संप्रत्यपत्स्यत Dh. Sû. I. 10, 29, 9 for संप्रत्यपत्स्यथ. On the other hand the characteristic obsolete† असंदर्शे has now been substituted Dh. Sû. I. 1, 2, 29, for the common असंदर्शने and नदीतरम् Dh. Sû. I. 11, 32, 26 for नदीतरणम्; the more difficult प्राञ्जलिम्‡ Dh. Sû. I. 2, 5, 16 for Haradatta's युक्तः पाठः or conjectural emendation प्राञ्जलिः; the Vedic उत्सृजमानः Dh. Sû. I. 9, 26, 11 and II. 10, 21, 10 and 21 for उत्सृज्यमानः, which latter, according to Vârttika 15 on Pâṇini III, 1, 87 and according to the Bhâshya on that passage, would be the classical and grammatically correct form; the Vedic form नावाम् Dh. Sû. I. 11, 32, 27, the singular accusative of the *â*-stem नावा found in the Ṛigveda and in the Prakṛits, for the usual नावम्; the unnecessary Taddhita formation आनन्त्यम्§ Dh. Sû. II. 7, 17, 1 for Haradatta's conjectural emendation अनन्तम् or अत्यन्तम्; the curious form °पर्यान्तम्, Dh. Sû. I. 3, 11, 22, which is also found in Dh. Sû. I. 3,

* It is due to to the sagacity of the venerable Nestor among European Sanskritists, Geheimrath von Böhtlingk, to state that a certain proportion of these alterations was proposed by him conjecturally in an article in the Zeitschrift der Deutschen Morg. Gesellschaft, vol. 39, p. 517 p. p.

† Âpastamba repeatedly uses uncommon verbal substantives in *a* instead of those in *ana*, e. g. Dh. Sû. I. 7, 21, 8 उज्झम् for उज्झनम्; Dh. Sû. II. 5, 10, 4 यज्ञः for यजनम्; Gṛi. Sû. I. 1, 19 प्रोक्षः for प्रोक्षणम्; S'r. Sû. VIII, 16, 3 and 12 अवघ्रः for अवघ्राणम्. It is, therefore, not doubtful that the short forms deserve to be preferred to the longer ones, which some Mss. give.

‡ The word does not form a separate Sûtra, as the Mss. used for the first edition seemed to indicate. It may be construed with बाहुम्. Similarly we find Dh. Sû. I. 9, 25, 1 अनावृत्तिम्, construed with दिशम्, instead of अनावृत्तिः or अनावृत्ति.

§ Similar Taddhita formations are अष्टाक्ये for अष्टकायाम् Dh. Sû. I. 3, 10, 2, स्वर्ग्य° for स्वर्ग° Dh. Sû. II. 9, 23, 12. Such words illustrate Patañjali's dictum प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः (Mahâbhâshya Vol. I, p. 8, Kielhorn).

9, 21 for पर्यैन्तम्;* and the abnormal प्रशास्त: Dh. Sû. II. 8, 19, 3, which occurs also Dh. Sû. I. 11, 31, 12 and repeatedly in the S'rauta Sûtra, for प्रशस्त:. Further, the new edition gives a number of forms with a long *î*, instead of such with a short *i*, e. g. व्याहृतीभि: Dh. Sû. I. 1, 2, 3 ; पूतीगन्ध: Dh. Sû. I. 3, 10, 24 ; पूतीगन्धे Dh. Sû. I. 3, 11, 31, and so forth, for all of which the S'rauta and Gṛihya Sûtras of the Southern Schools offer numerous analogies. Worthy of note, too, are the two new words छेवनम् for ष्ठीवनम् Dh. Sû. I. 11, 30, 19 and प्राणेन for घ्राणेन Dh. Sû. II. 2, 5, 19. The former is a regular derivative from the root ष्ठिव्, which appears side by side with ष्ठीव्, and it is mentioned in the Koshas. The word प्राण: 'the nose' on the other hand has hitherto not be traced elsewhere, except in the parallel passage of the Hairaṇyakes'a Dh. Sû. The testimony of the Grantha Mss. leaves no doubt that it was the reading which Haradatta found in his sources. It seems to be one of the many rare words, which are preserved in Âpastamba's Sûtras alone. The development of the meaning is easily intelligible. For प्राण may mean 'the means or organ of inspiration' and hence be used to denote the nose (compare धमनौ 'the nostrils' *lit.* 'the blowers'; compare also Böhtlingk's edition of the Bṛihadâraṇyaka, p. 24, l. 24 note, to which the editor has kindly drawn my attention. Finally the spelling of some words has been altered in accordance with the usage of the Grantha Mss. Thus वणिज् and वाणिज्य now appear instead of the etymologically more correct forms with an initial *ba*, बीज instead of वीज and निर्वेष for निर्वेश. Forms like क्षाळयति for क्षालयति have, however, not been received into text, though strictly they ought to be adopted in editions of works which have been composed in Southern India. Nor has the invariable omission of the Visarga before conjunct consonants, beginning with a sibilant, received any attention.

As this edition, just as the former one, chiefly relies on the text which Haradatta settled, it will be advisable to say something about the sources on which he drew. He indicates them, in part at least, in his notes on several difficult passages. First, it appears that he used certainly three, perhaps even more, older commentaries. In his remarks on Dh. Sû. II. 7, 17, 25, he says that the Sûtra had not been explained by his predecessors, पूर्वैर्न व्याख्यातम्. Strictly interpreted, the plural indicates that there were several, at least three,

* The substitution of *ân* for *an* is in these cases, as also in the Vedic neuter plurals घृतवान्ति, पशुमान्ति and in the strong forms of महत्, due to a not now traceable intermediate form *â ṁi*, in which the *n* had been changed to a pure nasal sound. The vowel had to be lengthened, because else the syllable would have become metrically short. By the same process forms like मनांसि have been derived from मनान्सि (i. e. मनस् + नि). The Sanskrit inscriptions of the fourth, fifth, sixth and seventh centuries give very commonly मनान्सि, for मनांसि, यशान्सि for यशांसि and so forth, and show thereby how easily a pure nasal followed by a dental consonant, could be again transformed into a nasal of the dental class. With respect to the change of अन्त to आन्त, it must be noted that it occurs in ancient and modern Prâkrits. Jaina inscriptions from Mathurâ, which belong to the second and first centuries B.C., offer आंतेवासि and आंतेवासिनि for अन्तेवासिन् and अन्तेवासिनी. In the modern Prakṛits the syllable *ant* regularly becomes *âṁt*,

earlier commentators. It agrees with this assumption, that in his explanation of Dh. Sû. I. 2, 5, 2, Haradatta adduces first the opinion of अपरः, next the view of अन्ये, and finally a third interpretation attributed to अन्ये. Similarly अन्ये, एके and again अन्ये are mentioned as supporters of conflicting expositions of Dh. Sû. II. 7, 17, 22. Cases, in which the opinions of one or two earlier commentators are given, occur much more frequently.

Secondly, it is probable that Haradatta used several Mss. of Âpastamba's text. This may be inferred from his frequently adducing various readings. Some of the latter, however, he may, no doubt, have found in the older commentaries and have taken over into his work. For, such proceedings are common with the Indian Vṛittikâras, as may be seen by a comparison of the various commentaries of the Mânava Dharmas'âstra.

Thirdly, Haradatta certainly consulted for particularly difficult passages men, acquainted with the oral tradition of the Âpastambîyas and able to recite their Sûtras. According to Indian views, the orally recited text has greater authority than that preserved in the Mss. And it is well known that in the Vedic Schools all texts are learned, even in our days, from a teacher who knows them by heart, not from Mss. alone. The teacher's word is authoritative, and the Mss., which are frequently consulted during the lessons and afterwards, are corrected in accordance with his teaching. These sentiments and facts induced the Indian commentators, even men like Sâyaṇa, to consult the *S'ishṭas* of the various schools regarding passages which appeared to them unusually difficult. Haradatta indicates his having done so in several places. Thus he says with respect to his reading अनुत्तिष्ठन्ति Dh. Sû. II. 3, 7, 7 प्रायेणोच्छब्दं शिष्टा न पठन्ति 'the S'ishṭas do mostly not recite the word *ut.*' Again, Dh. Sû. II. 2, 5, 2, he adds to the word अविप्रक्रमणम् the note प्रायेण मकारात्परमिकारमधीयते 'usually they pronounce after the letter *ma* the vowel *i*, i. e. अविप्रक्रमिणम्.' Another similar interesting utterance is found in connexion with the irregular Dvandva compound प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यया च in the commentary on Dh. Sû. I. 11, 31, 11, प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां कालेचर्यया च । अयं तु तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादजश्छान्दसो वा । "but the reading, suited to the sense, is, indeed, प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां कालेचर्यया च; but that, which is being recited, is either due to an error or is Vedic."* There are a good many other passages in which the expressions प्रायेण पठन्ति, केचित्पठन्ति, क्वचित्पठन्ति

---

* Âpastamba uses two other similar compounds. In Dh. Sû. I. 3,11, 31,he has प्रतिसूर्यमत्स्यश्च and S'r. Sû. II, 12, 11, अभिनिम्रुक्ताभ्युदितपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानो वा. In a Prakṛit Pallava land-grant (Epigraphia Indica p. 3) occurs the phrase कोसिकगोतस कुमारनंदिकुमारसमकोट्टसमसत्तिस्स च चतुण्हं भातुकाण चत्तारि पत्तिभागा "four shares of the income to the four brothers, Kumâranandin, Kumâras'arman, Koṭṭas'arman and S'akti, who belong to the Kaus'ika Gotra." Here we have the same irregular use of the singular at the end of the Dvandva compound and the same addition of a particle in order to indicate the relation of the parts of the compound. Analogous formations in the later Sanskṛit are अहोरात्रः and देशकालः, which latter occurs in the Mṛichchhakaṭika.

occur. In these cases it is not always certain whether Haradatta refers to the Mukhapâṭha of the schoolmen or to Mss. For, some Indian commentators undoubtedly use क्वचित्पाठः in the latter sense. But in the passages quoted above, especially in the first, it is impossible to think of a reference to a Ms. No ingenuity of interpretation can convert the S'ishṭas into palm-leaves. The expression अर्थानुरूपः पाठः, which in the third quotation is contrasted with the अधीयमानः पाठः shows that the readings, which Haradatta sometimes recommends as युक्तः पाठः or अर्थपाठः, are conjectural emendations of his own.

It thus appears that Haradatta was a serious student, who treated his text by no means with levity, but used all available means in order to make it correct. As he was a native of Southern India,* where the Âpastambîyas are numerous, he, of course, had no difficulty in obtaining the best materials and the best advice. This is so much more probable, as the examination of the Grantha copies of his Ujjvalâ Vṛitti shows that he must have lived much earlier than I supposed formerly, and that he belonged to a period, when the Vedic studies still flourished under the patronage of native princes. In the Introduction to my translation of the Dharma-Sûtra, Sacred Books of the East, Vol. II, p. XLIII, I stated that Haradatta had probably written in the sixteenth century, because his opinions on the sacred law are first quoted by Mitramis'ra, who composed the Vîramitrodaya for, and received the patronage of Abu'l Fazl's murderer, Vîrasiṁha of Orchhâ. This view is no longer tenable. For, the Munich Ms. of the Ujjvalâ Vṛitti, which (see above) was written at Puṇa about A. D. 1600, shows already the interpolated text, found in all the Devanâgarî copies. The same text is found in Professor Max Müller's oldest copy, which is certainly not younger and comes from Benares.† Hence it would appear that the peculiar Devanâgarî version of the Ujjvalâ was already in existence during the latter half of the sixteenth century. As that appears to have been the case, it becomes necessary to push back Haradatta's date by at least, a hundred years, i. e. to the period between A. D. 1450–1500.‡ If it were possible to prove that Haradatta, the commentator of Âpastamba, who is frequently called Haradattamis'ra,§ is identical with the grammarian Haradattamis'ra, the author of the Padamañjarî, he would have to be placed still considerably earlier. For, the Padamañjarî was used by Sâyaṇa for his Dhâtuvṛitti, and its author cannot have lived later than about A. D. 1300. For the present no strict proof for this identification can be furnished, and it must be left an open question. But it is not improbable, because the gram-

* That Haradatta was a native of Southern India may be inferred from his remarks on Dh. Sû. II. 7, 17, 25. In explaining the names of trees and plants, he occasionally uses Dravidian words, e. g. Gautama I. 23, where Pîlu is explained by उतापीति प्रसिद्धः.

† Professor Max Müller obtained it from Dr. Ballantyne.

‡ To the same conclusion points also the fact that the Munich Ms. quotes Mahâdeva's commentary, which is based on Haradatta's Ujjvalâ, (see notes to Dh. Sû. II. 6, 15, 10 and II 7, 16, 4.)

matical remarks in the Ujjvalâ Vṛitti show that its author was a good grammarian. On the other hand, it is not probable that the Ujjvalâ existed long before A. D. 1300. Aparârka or Aparâditya, the author of the Yâjñavalkîya Dharmas'âstra-nibandha, who lived in the twelfth century,* used a commentary on the Dharma-Sûtra, which was not Haradatta's. Again, the Smṛitichandrikâ of Devaṇṇabhaṭṭa, written in the thirteenth century, quotes a commentary different from the Ujjvalâ.†

Regarding the state of the text of Âpastamba's Dharma-Sûtra during the period immediately preceding the composition of the Ujjvalâ, something may be learnt from the quotations in the ancient commentaries on other Smṛitis and S'âstras. The earliest, known at present, occur in the S'ârîraka Bhâshya, see Deussen, Vedânta, p. 35. A few are found in Medhâtithi's Manubhâshya, some more in Vijñânes'vara's Mitâksharâ and a very large number in Aparârka's Yâjñavalkîya Dharmas'âstra-nibandha. The latter work, gives, according to an analysis of its quotations, prepared by Professor J. Kirste, the text of nearly 200 Sûtras, and adds frequently explanatory notes, some of which seem to have been taken from a commentary. Aparârka's quotations are unfortunately as inexact as those of most mediæval Indian authors. Sometimes Sûtras are mangled, and others show verbal changes or additions which never can have stood in the text. A particularly striking instance, where a most absurd interpolation occurs, is found in Dh. S. I. 10, 28, 19, which Aparârka gives in the following form: (गुरु)दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिर्लोम परिधाय (गुरु)दारव्यतिक्रमिणे (मे) भिक्षां (देहि) इति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान् ॥ He moreover adds the note: ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रात्मकेषु गुरुदारेष्वेतत् ॥. Hence it appears that the addition of the word गुरु° is by no means accidental, and that Aparârka certainly believed it to be a part of the Sûtra. A glance at Âpastamba's text shows, however, that the reading cannot be correct. For, the penances for the violator of a Guru's bed are given in Khaṇḍa 25, and the Sûtras 19–20 of Khaṇḍa 28 treat of offences, committed by a husband against his wife and by a wife against her husband. The particular offence in the case of the husband is, no doubt, as the Ujjvalâ states, the repudiation of a virtuous wife. Nor can the words मे and देहि have stood in the text, because in all similar passages, e. g. Dh. Sû. I. 9. 24, 15; I. 10, 28, 1, Âpastamba uses only the dative of a noun and भिक्षामिति. The first interpolation is so utterly senseless that it is difficult to believe that it actually has

* Aparâditya "the Sun of the West", was, as is well known, a S'ilahâra king of the Konkan. The inscriptions of the S'ilahâra's (see Bombay Gazetteer, Vol. XIII, Part II, p. 426 f.) reveal, the existence of two Aparâdityas, the first of whom ruled A. D. 1160, while the grants of the second range from A. D. 1184–1187. An ambassador of Aparâditya I at the court of Kas'mîr is mentioned in the S'rîkaṇṭhacharita XXV, 111, which was written about A. D. 1140. The Yâjñavalkîya Dharmas'âstranibandha is the standard law book used in Kas'mîr. Its introduction into the country probably was the result of Aparâditya's embassy.

† See Smṛitichandrikâ XI, 5, 4 (English Translation). The quotation has been kindly pointed out to me by Professor Jolly.

been taken from a Ms. It seems more probable that Aparârka quoted from memory, as the Hindu commentators frequently do, and committed a bad mistake.

Under these circumstances it is indeed not possible to attach any importance to his readings, where they differ from Haradatta's and those of the Mss. But they possess a considerable value in those cases, where they agree and show the peculiar abnormal forms found in our text. There are several instances of this kind. Thus, Aparârka confirms in his quotation of Dh. Sû. I. 11, 31, 22 the curious reading स्कुप्त्वा.* He even adds a note, repeating the word: दन्तान्स्कुप्त्वा नखैरवलिख्य ।. Again, Dh. Sû. I. 9, 24, 17 he gives the *lectio doctior* अलब्धोपवासः *i. e.* अलब्धे उपवासः, instead of the correction अलब्ध्वोपवासः, which appears in some Mss. Further, he has also the compound वर्षाशरदम् Dh. Sû. I. 11, 32, and the reading प्रजानिःश्रेयसा च† Dh. Sû. II. 7, 16, 2, instead of a प्रजानिःश्रेयसाय च, which latter Haradatta preferred, because he did not see that °निःश्रेयसा is an ancient instrumental case.

In some other cases Aparârka proves that the peculiar readings of single or of a few Mss. are older than one would otherwise expect.‡ His quotations reveal, also, the interesting fact that in the twelfth century, besides the Sûtra, a metrical Âpastamba Smṛiti existed; which resembled the Âpastamba-Prâyas'chittavidhi, printed by Mr. Jîbânanda in his Dharmas'âstrasaṅgraha, p. 567 ff. Among the numerous verses, both Anushṭubhs and Trishṭubhs, to which Aparârka prefixes the name of Âpastamba, ten are found in the printed Prâyas'chittavidhi, either in the same or in a similar form.§ But there are others, treating of funeral ceremonies, Satî, S'râddhas and impurity caused by deaths, which show that the work, used by Aparârka, must have been larger than the printed rules on penances. As Aparârka considered the metrical Smṛiti to possess the same authority as the Sûtra, it must be considerably older than the twelfth century. Its existence is probably the cause of the interpolation of some of the verses, found in Md. and the Devanâgarî Mss., e. g. of those placed after Dh. Sû. I. 9, 32, 27 and II. 5, 15, 9.

Like the quotations in the Commentaries, one of the Koshas, composed in Southern India, furnishes also something of interest for the text of the Dharmasûtra. Yâdavaprakâs'a, the teacher of Râmânuja, who lived about A. D. 1000,‖ gives in his Vaijayantî a good many words taken from the Taittirîyâ S'âkhâ and the Sûtra connected with it. From the Âpastambîya

---

* Thus according to the ancient S'âradâ Ms., Deccan College Collection, 1875–77 No. 360–61. The Modern Kas'mîr Devanâgarî copy No. 358 has both times the corrupt reading स्यप्त्वा.

† Thus according to Deccan College Collection 1875–77 No. 360-1. No. 358 has निःश्रेयसा ह, leaving out प्रजा°.

‡ Thus he supports Dh. Sû. II. 7, 17, 5 the reading of N. and N. U. सन्नुदितः.

§ Âp. Prây. I 17, 18, 25, 26; IV, 1, 4, 14; VII. 13, IX. 28; X. 38.

‖ Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, vol. I, p. 4 f.

Gṛihyasûtra 3,11 he has taken the curious and difficult words, describing girls who must not be chosen as brides. There are also several words from the Dharma-Sûtra, among which the anomalous form श्वाविट् instead of श्वावित् is particularly interesting.

He says, Bhûmikâṇḍa, Pas'usaṁgraha, vs. 34

श्वाविट् शललशलल्यौ तल्लोम्यना शलली शलम् ॥

The usual form श्वावित् is given in verse 11 of the same chapter. The fact proves that in Yâdavaprakâs'a's times श्वाविट् was the recognised reading of the Âpastambîyas in Dh. Sû. I. 5, 17, 37.

Of much greater importance is the close agreement of the Hairaṇyakes'a Dharma-Sûtra with that of the Âpastambîyas. The Hairaṇyakes'as are, as I have shown elsewhere,* one of the later offshoots of the great Taittirîyâ S'âkhâ, and posterior to the Âpastambîyas. The greater portion of their collection of Sûtras is founded on Âpastamba's Kalpa.† The Hairaṇyakes'a S'rauta Sûtra, is, to judge from a collation of the first six Pras'nas, a very free recast of the Âpastambîya S'rauta Sûtra. It is easy to recognise that the latter is the basis on which Satyâshâḍha Hiraṇyakes'in reared his edifice. Most of the Sûtras agree partly, and some even fully word for word. There are, however, also numerous omissions, additions, and verbal changes, and the arrangement differs very frequently. In the sections on Dharma the agreement of the two Sûtras is much closer. It is so great that it is impossible to call the Hiraṇyakes'i-Sûtra an independent work. One can only speak of the various readings of the Hairaṇyakes'as. The details may be learnt from Appendix II. (below p. 117 f. f.)

As the Hairaṇyakes'a school is a Sûtra Charaṇa, which possesses nothing of its own but its Sûtras, it is evident that its Kalpa must date from the time of its separation from the Âpastambîyas. Hence, all readings in the Âpastambîya Dharmasûtra, which are also found in the Hairaṇyakes'a version, probably existed at the period of their secession, and the younger Sûtra is one of the most valuable witnesses for the authenticity of the text of the older.

Under these circumstances the most important question is when the foundation of the Hairaṇyakes'a school took place. Though there is no direct historical evidence regarding that event, yet, the inscriptions of Southern India furnish a certain *terminus ad quem*, before which it must have taken place. Mr. Fleet's Pallava inscription, No. XV,‡ which on the evidence of

---

* Sacred Books of the East, Vol. II, p. XXIII f.

† This remark does not apply to the Gṛihya Sûtra, which appears to be connected with that of the Bhâradvâjas. According to the colophon in the Elphinstone College Ms. of the Hairaṇyakes'a Kalpa, Class II No. 10, another section, which concludes the Kalpa, has been borrowed directly from the Bhâradvâjas.

‡ Indian Antiquary, Vol. V. p. 153, see also Mr. Fleet's Dynasties of the Kanarese Districts, p. 15 f.

the characters must be assigned to the end of the fifth century or the beginning of the sixth, names among the donees the Hairaṇyakes'a Shashṭhîkumâra. It is, therefore, possible (leaving aside all speculative arguments) to assert positively, that the readings of Âpastamba's Dharma-Sûtra, found in the Hairaṇyakes'a version, are at least fourteen hundred years old. Probably, however, the secession of the Hairaṇyakes'as dates from much earlier times. It would be a curious accident, if the inscription just marked the period of the event, and if the fourth Sûtra Charaṇa of the Taittirîyas were separated from the third* by an interval of more than 800 years. But, even if one goes not beyond the certainty, it is not too much to say that there is no other Sûtra text, the authenticity of which is better attested than that of the Âpastambîya Dharma-Sûtra.

As regards the notes to the text, I have left out a good many *variae lectiones*, given in the first edition according to single Mss., which the consensus of the new materials proved to be valueless. I have added a few explanatory notes regarding abnormal forms and a few suggestions regarding such passages, which, I think, may be emended conjecturally. A full discussion of Âpastamba's language will be given elsewhere. It must suffice here, if I repeat what I have already stated in the Introduction to my translation that it is a medley of Vedic, classical and Prakṛitic forms, such as may be expected from a Yâjñika or S'rotriya, "whose mouth, as irreverent Kavis say, resembles a cave or a thicket, where those poor deer, the solecisms, find shelter from the lion of grammar."

In conclusion, I have to thank Dr. Rost of the India Office and Dr. Laubmann of Munich for readily granting me access to the treasures of their libraries, as well as K. M. Chatfield Esq. for kindly admitting the second edition of the Âpastambîya Dharmasûtra into the Bombay Sanskṛit Series. Professor J. Kirste and Mr. Schtscherbatski have kindly assisted me in reading the first proof, and Dr. E. Hultzsch has read the second.

---

* See Sacred Books of the East, p. XXIII—XXIV, XLIII.

॥ अथापस्तम्बीयधर्मसूत्रं प्रारभ्यते ॥

१. १. १.

अथातः सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥ २ ॥

वेदाश्च ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे निःश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः सँस्कारः ॥ ९ ॥

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेतँ समाहितँ सँस्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२ ॥

तस्मिँश्चैव विद्याकर्मान्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥

I. 1, 1, 3. N. U. and P. join this Sûtra with the preceding.—च om. Md.

I. 1, 1, 9. श्रुतिविहतः G. U1. text and Com.; परश्रुतितः G. U3 text.

I. 1, 1, 10. सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः G1, G. U3; N; P.

I. 1, 1, 11. हि om. P. U, N., N. U; end of Sûtra lost in G. U1.

I. 1, 1, 12. °समुपेतं Md.

तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १५ ॥

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १८ ॥

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यँ शरदि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥

अथ काम्यानि ॥ २० ॥

सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् ॥ २१ ॥

अष्टम आयुष्कामम् ॥ २२ ॥

नवमे तेजस्कामम् ॥ २३ ॥

दशमेऽन्नाद्यकामम् ॥ २४ ॥

एकादश इन्द्रियकामम् ॥ २५ ॥

द्वादशे पशुकामम् ॥ २६ ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविँशात्क्षत्रियस्या चतुर्विँशाद्वैश्यस्य यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २७ ॥

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८ ॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥

ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ३० ॥

अथाध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महसँस्तुताः ॥ ३२ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

I. 1, 1, 15. द्रुह्येत P. U; M. U. text.

I. 1, 1, 21. P. and N. U. join Sûtras 21–26.

I. 1, 1, 27. P. and N. U. make यथा—वक्ष्यामः a separate Sûtra.

I. 1, 1, 32. [illegible] हश्रातु° P. U.; ब्रह्महा Md, P. sec. man., N. U., Mr. U. I, G_1, G. U^3; ब्रह्महण Mr. U. II; ब्रह्महसंस्कृताः G. U_1. text and Com.

I. 1, 1, 33. इति om. Md; च om. G. U_1.

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४ ॥

यथा प्रथमेतिक्रम ऋतुरेवँ संवत्सरः ॥ ३५ ॥

अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ ३६ ॥ १ ॥

१. १. २.

प्रतिपूरुषँ संख्याय संवत्सरान्यावन्तोनुपेताः स्युः ॥ १ ॥

सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ॥ २ ॥

अपि वा व्याहृतीभिरेव ॥ ३ ॥

अथाध्याप्यः ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते श्मशानसँस्तुताः ॥ ५ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥ ६ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥

नाध्यापनम् ॥ ८ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य सँस्कारो यथा प्रथमेतिक्रमे ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

अष्टाचत्वारिँशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥

I. 1, 2, 1. संख्यायां Md; प्रतिपूर्षं G1; प्रतिपूषुं G. U2.

I. 1, 2, 2. यजुःप° all Mss.; सामपवित्रेण om. N. U.

I. 1, 2, 3. व्याहृतिभिरेव P., P. U, Mr. U. I and II, N. U, M. U.; एव om. P. U.

I. 1, 2, 6. च om. P. U., N. U.; पावमान्यादिभिरिति गतं पावमानादिभिः G1.

I. 1, 2, 9. निवर्तते N., N. U., P. U., Mr. U. I and II, Md; अतिक्रमे om. Md.

पादूनम् ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४ ॥

त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥

द्वादशावरार्ध्यम् ॥ १६ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोस्ति ॥ १७ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ २० ॥

अधासनशायी ॥ २१ ॥

नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमाँसानि ॥ २३ ॥

अदिवास्वापी ॥ २४ ॥

अगन्धसेवी ॥ २५ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥

उत्सन्नश्लाघः ॥ २७ ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ २८ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ २९ ॥

नाप्सु श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नायाद्दण्डवत्प्लवेत् ॥ ३० ॥

जटिलः ॥ ३१ ॥

I. 1, 2, 13. पादोनं Md, P., N. U. Com., Mr. UI., (all prima manu), M. U. text and Com.; N. secunda manu in margin; but see the Com.

I. 1, 2, 14. अर्धोनं P. pri. man., P. U., N.; but see the Com.

I. 1, 2, 16. द्वादशवरार्ध्यम् N.; °शावरार्धम् P. U.

I. 1, 2, 22. नानुद्देश्यं N., G. U3.

I. 1, 2, 23. M. U., G. U1 om. the Sûtra, but add क्षारादीनि गृह्ये गतानि; तथा om. G. U2.

I. 1, 2, 24. दिवास्वापी दिवा स्वप्यात् G. U1.

I. 1, 2, 27. °श्लाघ्यो P.

I. 1, 2, 28. The southern Mss. give invariably क्षव्ल for क्षल.

I. 1, 2, 29. असंदर्शने N., N.U., G. U2, Md.

I. 1, 2, 30. यदि—प्लवेत् om. G. U 1,2,3, G1, but the Com. of G. U1 has the explanation.

शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥३३॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ३४ ॥

मौञ्जी वायोमिश्रा ॥ ३५ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

सैरी तामली वेत्येके ॥ ३७ ॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोवाङ्ग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

वासः ॥ ३९ ॥

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ४० ॥

कषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ४१ ॥ २ ॥

१. १. ३.

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ २ ॥

हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥

रौरवँ राजन्यस्य ॥ ५ ॥

बस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥

आविकँ सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥

कम्बलश्च ॥ ८ ॥

I. 1, 2, 32. वा om. Md, G. U2; शिखाजटो वातारान् G. U1; शिखाजयेदितरान् G1.

I. 1, 2, 36. आवि° P. sec. m., G. U2 text., Mr. U. I. pr. m.

I. 1, 2, 37. तामरी G. U2,3; तमली G1.

I. 1, 2, 38. उदुम्बरः Md.

I. 1, 3, 1. G. U.2-3 join Sûtras 1-2.

I. 1, 3, 3. कृष्णाजिनं Md.

I. 1, 3, 8. The southern Mss. spell कम्बळ.

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

अनृत्तदर्शी ॥ ११ ॥

सभाः समाजाँश्चागन्ता ॥ १२ ॥

अजनवादशीलः ॥ १३ ॥

रहःशीलः ॥ १४ ॥

गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ १५ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी ॥ १६ ॥

मृदुः ॥ १७ ॥

शान्तः ॥ १८ ॥

दान्तः ॥ १९ ॥

ह्रीमान् ॥ २० ॥

दृढधृतिः ॥ २१ ॥

अग्लाँस्नुः ॥ २२ ॥

अक्रोधनः ॥ २३ ॥

अनसूयुः ॥ २४ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरवे सायं प्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्षमाणोन्यत्रापपात्रेभ्योभिशस्ताच्च ॥ २५ ॥

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानाँ समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तँ हुतं प्रजां

I. 1, 3, 10. उत्तरे P., उत्तरीयं P. U. text.

I. 1, 3, 13. अजनवादनशीलः G. U2.

I. 1, 3, 15. स्वैरकर्माणि P., P. U., Md., M. U. text and Com., Mr. U. I. and II.

I. 1, 3, 16. यावदर्थं Md.

I. 1, 3, 17. G. U2,3 join Sûtras 17-24 in the text, but give them afterwards once more separately; M. U. joins Sûtras 20-21.

I. 1, 3, 22. अग्लाँस्कुः P. sec. m.; अग्लास्नुः Md., G1, G. U1 text.

I. 1, 3, 24. अनसूयः Md., G. U2.

पशून्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृङ्क्ते। तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैष्वेवंविध एवंव्रतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ २९ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ ३० ॥

तत्समाहृत्योपनिधायाचार्याय प्रब्रूयात् ॥ ३१ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥

नात्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ३९ ॥

आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥

प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥

भैक्षँ हविषा सँस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ४४ ॥

तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥ ३ ॥

I. 1, 3, 26. हि om. N., N. U., P. U., Mr. U. I. II, G. U3.

I. 1, 3, 28. भिक्षेत् P. U., N. U.

I. 1, 3, 30. भवदुत्तरया G1.

I. 1, 3, 32. प्रतिदिष्टं G1.

I. 1, 3, 38. अशक्तो Md., N., G. U3.

I. 1, 3, 40. परिदध्यात् Md.; आचार्याय G1.

I. 1, 3, 43. हविषा संस्कृतं G. U2, text and Com.

१. १. ४.

यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥

हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ २ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥ ३ ॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥

यथा क्षारलवणमधुमाँसानीति ॥ ६ ॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ ९ ॥

प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥ १० ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १२ ॥

सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३ ॥

सदारण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १४ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं प्रातर्यथोपदेशम् ॥ १६ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या ॥ १८ ॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥

I. 1, 4, 1. M. U. and G. U2 give, (the former somewhat indistinctly) Haradatta's reading प्राश्नाति, the other Mss., except G. U3, which has an abnormal sign, read प्राश्नाति. The form is Prakritic. Similarly the Pali पञ्हो presupposes a Sanskrit form प्रश्नः—

I. 1, 4, 3. तदन्यानि N., यदा° G. U3.

I. 1, 4, 4. स एव N. U., N. pr. m.

I. 1, 4, 5. प्रदद्यात् Md., श्रुति° om. G1.

I. 1, 4, 6. माँसादीनि इति P. U.; मांसानि ॥ Md.

I. 1, 4, 18. समूहिन्या G. U2. text.

नाप्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताचामेद्वा ॥ २० ॥

पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥ २१ ॥

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ २३ ॥

स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपायमाजूगुपमहमिति ॥ २४ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमँ रहसि बोधयेत् ॥ २५ ॥

अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥

निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥ २८ ॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फलवन्त्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ २९ ॥ ४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

१. २. ५.

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

कर्तपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

तस्मादृषयोवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥

श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसंभवे ॥ ५ ॥

यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

I. 1, 4, 21. उदकेन om. Md.; च नाप्याचामेत् P. U.; च न त्वाचामेत् N. U.; °वर्जितेनाचामेत् P.

I. 1, 4, 23. तथाह° Md.

I. 1, 4, 25. नियमातिक्रमिणं Md; वा om. G. U3.

I. 2, 5, 3. गर्तपत्यम् Md., N. U; भर्त्त° P. pr. m.

यत्किंच समाहितो ब्रह्म प्याचार्यादुपयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अथो यत्किंच मनसा वाचा चक्षुषा वा संकल्पयन्ध्यायत्याहाभिविपश्यति वा तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिरिति ॥ ९ ॥

अतोन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १० ॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यृजुर्मृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवादयीतासावहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशात् ॥ १३ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ १४ ॥

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोभिवादयीतोरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिम् ॥ १६ ॥

प्लावनं च नाम्नोभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वेषां वर्णानाम् ॥१७॥

उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥ १८ ॥

सदैवाभिवादनम् ॥ १९ ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २० ॥

I. 2, 5, 7. किंचि Md., N. U.; °ब्रह्माप्या° P. U., G. U3, °ब्रह्म पाचा° G1; but see the Com.

I. 2, 5, 8. अथ G1; अतो Md. sec. m.; both वा om. Md.; second वा om. N. U.

I. 2, 5, 9. इति is joined with the following Sûtra in P. U., N. U.; M. U., and Mr. U. I sec. m.

I. 2, 5, 10. इत्येतेभ्यो° P. U., N. U.

I. 2, 5, 13. अन्यानामपि G. U3.

I. 2, 5, 16. प्राञ्जलिम् Haradatta (see the Com.) and M. U., all the others प्राञ्जलिः, which P. U., N. U., Mr. U. I, II make a separate Sûtra.

I. 2, 5, 18. त्वादित्ये N. U.

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य सकुष्ठिकमुपसंगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

उभाभ्यामेवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्याविृत्येके ॥ २२ ॥

सर्वाहूँ सुयुक्तोध्ययनादनन्तरोध्याये ॥ २३ ॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ ५ ॥

१. २. ६.

सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य ॥ १ ॥

अनुज्ञातः संविशेत् ॥ २ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥

न खट्वायाँ सतोभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ६ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥

धावन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥ १० ॥

अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्तो वासीदेत् ॥ ११ ॥

I. 2, 5, 23. संयुक्तो N. U.; अध्यायेत् G1, M. U, G. U2. Haradatta declares (see the Com.) this to be the usual reading. It owes its origin to a faulty doubling of the initial त of the next Sûtra.

I. 2, 5, 24. गुरुकर्मसु च G. U3.

I. 2, 6, 1. G. U3. join Sûtras 1-2.

I. 2, 6, 2. संनिवेशयेत् Md.

I. 2, 6, 7. अनुत्थाय G1, N., M. U. text; M. U. Com. अनूत्थाय.

I. 2, 6, 8. G. U2,3. join this S. with the next, but G. U1,3 say in the Com. on S. 7. उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे.

I. 2, 6, 10. °शिरावहित° M. U. text,

न चेदुपसीदेत् ॥ १२ ॥

देवमिवाचार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचँ शुश्रूषमाणोस्य ॥ १३ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥

अनुवाति वीतः ॥ १५ ॥

अप्रतिष्टब्धः पाणिना ॥ १६ ॥

अनपश्रितोन्यत्र ॥ १७ ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥

अधोनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥

अभिमुखोनभिमुखम् ॥ २० ॥

अनासन्नोनतिदूरे ॥ २१ ॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ २५ ॥

तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥ २६ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ २७ ॥

चेष्टति च चिकीर्षँस्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥

न चास्य सकाशेन्वक्स्थानिनमुपसंगृह्णीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनूत्तिष्ठेद्वा ॥ ३१ ॥

अपि चेत्तस्य गुरुः स्यात् ॥ ३२ ॥

देशात्त्वासनाच्च सँसर्पेत् ॥ ३३ ॥

I. 2, 6, 15. वाते add P. U., Mr. U. I, II, M. U. N., P.

I. 2, 6, 21. च add P. sec. m., G. U².

I. 2, 6, 28. Haradatta conjectures चिकीर्षेत्, see the Com.

I. 2, 6, 29. °स्थानिन उप° Md., N. U.

I. 2, 6, 31. N. U., G. U³ join S. 31-32.

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३४ ॥

यस्मिँस्त्वनाचार्यसंबन्धाद्गौरवं वृत्तिस्तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेप्याचार्यस्य ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ३६ ॥

आचामेद्वा ॥ ३७ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ३८ ॥ ६ ॥

१. २. ७.

उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥ १ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥

न प्रेक्षेत नग्नाँ स्त्रियम् ॥ ३ ॥

ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ४ ॥

उपानहौ छत्त्रं यानमिति च वर्जयेत् ॥ ५ ॥

न स्मयेत ॥ ६ ॥

यदि स्मयेतापिगृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

नोपजिघ्रेत्स्त्रियं मुखेन ॥ ८ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥

नाकारणादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥

रजस्वलो रक्तदन्सत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यां विद्यां कुरुते गुरौ तेप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्वँश्याः ॥१२॥

यानन्यान्पश्यतोस्योपसंगृह्णीयात्तदा त्वेत उपसंग्राह्याः ॥ १३ ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्धस्तदधीना भिक्षा ॥१४॥

समावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥

I. 2, 6, 36. भुक्त्वा चास्य om. G1; चाचार्यस° G. U3.

I. 2, 7, 2. नोपपर्यावर्तेत G1, G. U2 text.

I. 2, 7, 5. च om. M. U., P. U., N. U., Mr. U. I, II, P.

I. 2. 7, 7. हि om. all except Md. and G1, Mr. U. I, II.

I. 2, 7, 11. हि om. all except Md., G.1, M. U., G. U2.

I. 2, 7, 13. तदा om. Md., G1; अस्य om. G1.

माता भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥
भर्ता गुरुम् ॥ १७ ॥
धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥
कृत्वा विद्यां यावतीँ शक्नुयाद्वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ १९ ॥
विषमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥
सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाचार्यार्थस्याहरणं धार्म्यमित्येके ॥ २१ ॥
दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥
कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥
आत्मप्रशँसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ २४ ॥
प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥
शास्तुश्चानागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥
अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः॥२७॥
तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥ २८ ॥
वृद्धतरे च सब्रह्मचारिणि ॥ २९ ॥
उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ३० ॥
समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥ ७ ॥

१. २. ८.

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥
माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥

I. 2, 7, 21. सर्वथा N. U., Md.; धार्मम् Md.; धर्म्यम् G1. Haradatta knew the latter reading, see the Com.

I. 2, 7, 25. तदैव N. U.; Md.

I. 2, 7, 26. अन्यत्र om. P., N., N. U., G1.

I. 2, 7, 28. समादिष्टो G1, G. U3, M. U.

I. 2, 8, 2. पादुकी om. N. U, and adds in the Com. पादुकीति पाठे, which latter words no other copy of the U. has. Haradatta seems to know a reading कञ्चुकोपानही, but calls that, given above, the प्रसिद्धः पाठः, see the Com.

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ ४ ॥

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहूतोऽभ्येतो वा न प्रतिसँहरेदित्येके ॥ ७ ॥

उच्चैस्तरां नासीत ॥ ८ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

शय्यासने चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥

यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांँश्च ॥ १३ ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १४ ॥

व्युपतोदव्युपजावव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

आपद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥

सह वसन्सायं प्रातरनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥

विप्रोष्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसंजिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥

प्रतिषेधेदितरः ॥ २० ॥

लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ २१ ॥

I. 2, 8, 5. °लेखादीनिति G. U3, °दिति G. U2.

I. 2, 8, 15. °व्युपजाप° P., P. U., N., N. U., G. U1,2,3, but see the Com.

I. 2, 8, 19. प्राचार्योपसंगृह्य N. U., G. U2, but see the Com.

मुहूँश्चाचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २३ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २४ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ २५ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुणमापद्यमानः ॥ २६ ॥

आचार्योप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २७ ॥

अपराधेषु चैनँ सततमुपालभेत ॥ २८ ॥

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमा निवृत्तेः ॥ २९ ॥

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योनन्तरो भवेत्यतिसृजेत् ॥३०॥

॥ ८ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

१. ३. ९.

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥१॥

तैष्यां पौर्णमास्याँ रोहिण्यां वा विरमेत् ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमाँश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनडुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेधीयीत ॥ ५ ॥

I. 2, 8, 22. मुहुँश्चा° N.; मुहुंश्चा° G. U3; अपिहस्त्यम् G. U2,3; अभिह° G1 sec. m., अपि वा G. U3. The Devanâgarî copies of the U. and Md. insert after this S., मातरं पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहाणि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्राजानं चेन्न श्रुतमिति with the remark [illegible]; but the end of the Com. on S. 22 shows, that the words are an interpolation.

I. 2, 8, 24. अनुपचादयमानः Md., अनव° G. U2. Com.

I. 2, 9, 5. °लिप्याधीयीत G. U2. text, °प्तेन-धीयीत G. U3.

श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥

श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥

तथान्यस्याँ स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य तया संभाषेत। संभाष्य तु ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत। एवं तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

अन्तःशवम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां तु सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

संधावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २१ ॥

उपव्युषं यावता वा कृष्णाँ रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २२ ॥

दह्रेपररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २३ ॥

I. 2, 9, 7. ग्रामेण वा G. U2. text.

I. 2, 9, 14–15. M. U. joins these two Sûtras.

I. 2, 9, 16. अभिनिहृतानां G1, G. U2, text and Com.

I. 2, 9, 21. स्वप्नपर्यन्तं Md., N., G. U2, which latter has also विद्यति; see the Com.

I. 2, 9, 23. दहरे N. U., दभ्रे P. sec. m., ह्रदे G1. pr. m.

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

गवां चावरोधे ॥ २५ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २७ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८ ॥ ९ ॥

१. ३. १०.

चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥

वैरमणो गुरुष्वष्टाक्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ २ ॥

तथा संबन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥

अथापि ब्राह्मणम् । रिक्तो वा एषोनपिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति ॥ ८ ॥

सत्त्रेषु तु वचनाद्वपनँ शिखायाः ॥ ९ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥

श्रोत्रियसँस्थायामपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेधिजिगाँसमानोधीयानो वानुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

अध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

I. 2, 9, 26. यावता वा Md., G. U3. text.

I. 3, 10, 2. वैरमणे P. pr. m., औपरण इति द्वादशाहाः G1, त्रियहाः G. U2.; see the Com.

I. 3, 10, 6. परीवापनम् G. U3, G1.

I. 3, 10, 8. ह वा ए° Md.

I. 3, 10, 9. G. U1; joins Sûtras 8–9 but has also a separate Com. on S. 9; P., P. U. join S. 9-10.

I. 3, 10, 11, एकाहम् G. U1. text.

I. 3, 10, 13. N. U. joins Sûtras 13-14 and 15-16.

गुरुसंनिधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वाधीयीत ॥ १५ ॥
अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥
उभयत उपसंग्रहणमधिजिगाँसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥
अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ॥१८॥
श्वगर्दभनादाः सलावृक्येकसृकोलूकशब्दाः सर्वे वादित्रशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥
शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ २० ॥
सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र सँसृज्येरन् ॥ २१ ॥
छर्दयित्वा स्वप्नान्तम् ॥ २२ ॥
सर्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥
पूतीगन्धः ॥ २४ ॥
शुक्तं चात्मसंयुक्तम् ॥ २५ ॥
प्रदोषे च भुक्त्वा ॥ २६ ॥
प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥
प्रेतसंक्लृप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥
आ च विपाकात् ॥ २९ ॥
अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ३० ॥ १० ॥

१. ३. ११.

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ १ ॥
काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ २ ॥
मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥

I. 3, 10, 19. सालावृक्ये° G1, but see the Com.
I. 3, 10, 21. च om. G. U.1,3.
I. 3, 10, 24. पूतिगन्धः ॥ Dev. Mss. (except P. sec. m.) and G. U1,2.
I. 3, 11, 3. देवानां च Md.

पर्युषितैस्तण्डुलैराममाँसेन च नानध्यायः ॥ ४ ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत ॥ ६ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥

वायुर्घोषवान्भूमौ वा तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र धाराः प्रवर्तेत् ॥ ८ ॥

ग्रामारण्ययोश्च संधौ ॥ ९ ॥

महापथे च ॥ १० ॥

विप्रोष्य च समध्ययनं तदहः ॥ ११ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ १२ ॥

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनानुलेपनाणीति ॥ १३ ॥

तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

संध्योः ॥ १५ ॥

तथा वृक्षमारूढः ॥ १६ ॥

अप्सु चावगाढः ॥ १७ ॥

नक्तं चापावृते ॥ १८ ॥

दिवा चापिहिते ॥ १९ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥ २० ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ २१ ॥

तस्य विधिः ॥ २२ ॥

I. 3, 11, 12. स्वैरक° Mr. U. I, II.
I. 3, 11, 13. °सादनावलेखनानीति G. U3 °नोत्सर्ज्जनानुलेपणानीति G. U2, °नोत्सेचनानुलेपनानीति G. U3, अवलेपनानि Md., अनुलेपनानि P. sec. m., M. U; N., G1 Mr. U. I., II.
I. 3, 11, 17. वावगाढः Md.

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशेधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ २३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ २४ ॥

विद्युति चाभ्यग्रायाँ स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ २५ ॥

श्राद्धभोजन एवैके ॥ २६ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापर्तौ यत्र संनिपतेयुस्त्र्यहमनध्यायः ॥२७॥

यावद्भूमिर्व्युदकेत्येके ॥ २८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥ २९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलेपस्वान उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानाँ सार्वकालिकमाकालम् ॥ ३० ॥

अभ्रं चापर्तौ सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं कालम् ॥ ३१ ॥

मुहूर्तं विरते वाते ॥ ३२ ॥

सलावृक्यामेकसृक इति स्वप्नपर्यान्तम् ॥ ३३ ॥

नक्तं चारण्येनग्नावहिरण्ये वा ॥ ३४ ॥

अननूक्तं चापर्तौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ३५ ॥

प्रदोषे च ॥ ३६ ॥

I. 3, 11, 30. भूमिप्रचले N, P. U, N. U, M. U, Mr. U. I, II; °मिल्काचले P.

I. 3, 11, 31. पूतिगन्धे N, P, P. U, N. U, M. U, Mr. U. I. II, G. U[1];–च om. Md.

I. 3, 11, 33. सालावृ° G[1], G. U[2,3]; एकसृकोल्लुक इति Md; °पर्यन्तम् Dev. Mss. and Md.

I. 3, 11, 35. नानूक्तम् Md.

१. ३. ११. ३७–३८ । ४. १२. १–३.

सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ३७ ॥

यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३८ ॥ ११ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

१. ४. १२.

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते । स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वाध्यायस्त-

I. 3, 11, 37. After this Sûtra N. U. and Md. add:—

यदि सर्पो व्यवेयात् ।

एतदेव कुम्भीनसः ।

इतरेषां दीर्घजातीनां मूषिकमण्डूकमार्जराणां [मार्जलानां Md.] वायसस्याहोरात्रः ।

सप्रदोषमेव [प्रदोषमेव N. U.] चाण्डालश्वपाकः ।

शशकस्याजस्य च षण्मासान् ।

यदि हस्ती संवत्सरः । [हस्तिनः संवत्सरः Md.]

व्याघ्रश्च तथैव । [व्याघ्रस्य च Md.]

यथोपाकृते मन्त्राणामेवमुत्सृष्टे कल्पानाम् ।

N. U. gives no Com. on these Sûtras, and the analogy of other passages makes it extremely probable that they are interpolations, caused by the vagueness of Sûtra 37.

It must however be mentioned, that another old Puṇa Ms., which was consulted for this passage, exhibits them likewise.

Besides, the last Sûtra is found, with slight variations, also in the Hir. S., the Commentary of which does, however, not notice it.

Finally Nandapaṇḍita says in his Commentary on Vishṇu 32, 22:—

यदि हस्ती संवत्सरो यदि व्याघ्रस्तथैव चेत्यापस्तम्बः ।

It would seem, that he, also, knew S. 6 and 7. For the difference between the text of N. U. and his quotation may be placed to the score of the habitual inaccuracy of the Hindu Paṇḍits in quoting. Nandapaṇḍita is a modern writer and very careless, so that it would be unwise to place these Sûtras into our text on his authority, especially as the Grantha Mss. have no trace of them. But his testimony, as well as the other points mentioned, show that this interpolation is not of recent date.

I. 4, 12, 1. इति हि ब्रा° G1, G. U2.

I. 4, 12, 2. व्रजँस्तिष्ठन्ना° P, P. U.

स्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात्स्तनयति विद्योतमानेवस्फूर्जति वाते वा वायत्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेद्भूर्भुवः सुवः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत् । तेनो हैवास्यैतदहः स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥

एवं सत्यार्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

अध्यायानध्यायँ ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकँ स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥१०॥

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ ११ ॥

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥

अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥

तेषां महायज्ञा महासत्त्राणीति सँस्तुतिः ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥ १२ ॥

I. 4, 12, 3. यद्वातो वाति Md, Mr. U. I. text, G. U1. text; स्फूर्जति वाते वायति P, P. U, N. U, Mr. U. I. II; स्फूर्जति वा वाते वा वायति Md; वाजसनेयी° G. U2.

I. 4, 12, 7. °नध्याये Md.; तदुपदेशमनर्थं° P. U; Mr. U. I, II; चेत् om. N. U, P. U, Mr. U. I, II.

I. 4, 12, 8. अगृह्यमाण° G1, M. U., but see the Com.

I. 4, 12, 10. N. U, M. U., Mr. U. I, II. make प्रयोगादनुमीयन्ते a separate Sûtra

१. ४. १३.

देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात्पितृभ्यः स्वधाकार ओदपात्रात्स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ २ ॥

वृद्धतराणां च ॥ ३ ॥

हृष्टो दर्पति दृप्तो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥

विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहँ स्वस्त्यृद्धिमिति ॥ ९ ॥

नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिःश्रावणं त्रिःसहवचनमिति परिहाप्य ॥ १० ॥

अविचिकित्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्ययनमुपसंगृह्णीयात् ॥ १३ ॥

नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ १४ ॥

न गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥

I. 4, 13, 1. देवेभ्यश्च—पितृभ्यश्च G. U.[3]; पितृभ्यः स्वाहा° G[1]; °पात्रादृषिभ्यः स्वा° N; P, P. U, N. U, M. U, Mr. U. I, II.; G. U[1],[3] divide the Sûtra into three.

I. 4, 13, 3. M. U. inserts as a Sûtra after this हीनानपत्यैके, but this is a corrupt piece of the Com.

I. 4, 13, 7. N. U, P. join this Sûtra with the next; G. U[1], joins Sûtras 7-9, as far as वाक्यानि स्युः.

I. 4, 13, 10. P. U, Mr. U. I, II; M. U. begin a new Sûtra with त्रिःश्रावणं.

I. 4, 13, 15. Md. om. this Sûtra.

वृद्धानां तु ॥ १६ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥

निवेशे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥

एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥ २० ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

निवेशे हि वृत्ते नैय्यमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥ १३ ॥

१. ४. १४.

अग्निहोत्रमतिथयः ॥ १ ॥

यच्चान्यदेवंयुक्तम् ॥ २ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ ३ ॥

न चास्मिन्दोषं पश्येत् ॥ ४ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ५ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ६ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः ॥ ७ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ ८ ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ९ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ १० ॥

ऋत्विक्छ्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवदेत् ॥ ११ ॥

I. 4, 13, 19. निवेशे हि वृत्ते Md.

I. 4, 13, 20. °मकरवमिति N., P. pr. m., P. U., M. U., Mr. U. I. pr. m., II; °मकुर्वमिति Md.; °मकुर्वन्निति Mr. U. I. sec. m; °मकुर्वीत G1., G. U2; °मकुर्विति G. U1.

I. 4, 13, 22. नय्यमिकानि G. U3.

I. 4, 14, 1. G. U3 joins Sûtra 1-2.

I. 4, 14, 11. अभिवादयेत् N. U.

तूष्णीं वोपसंगृह्णीयात् ॥ १२ ॥

दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् ।
त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियः अभिवादनमर्हति ॥ १३ ॥

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ १४ ॥

विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ १५ ॥

अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥ १६ ॥

सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १७ ॥

अप्रयतेन नाभिवाद्यम् ॥ १८ ॥

तथाप्रयताय ॥ १९ ॥

अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् ॥ २० ॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ २१ ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाभिवादयीत ॥ २२ ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना ॥ २३ ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २४ ॥

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः ।
पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ २५ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ २६ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ २७ ॥

I. 4, 14, 13. Mss. °योभिवादनम°; but the metre requires the reading, given above, which agrees with the practice observable in the ancient verses, where no Sandhi is made at the end of a [Pâda.

I. 4, 14, 14. ज्ञायमाने तु Md.

I. 4, 14, 17. तु om. G. U2,3.

I. 4, 14, 18. G. U1 om. this Sûtra; अप्रयतो नाभि° G1.

I. 4, 14, 19. N. U, P., M. U, G. U1. [illegible] the Com. except M. U. have before Sûtra 18 उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे and a Com. on S. 20; G. U3 joins S. 18-20 and reads तथा प्रयतश्चाप्रयताय.

I. 4. 14, 20. अभिवादयेत् N. U.

I. 4, 14, 22. °शिरावहित° G. U1, M. U.

I. 4, 14, 23. P. U, G. U3 join Sûtras 23–24.

I. 4, 14, 25. स्मृतौ Md., P. U. text sec. [illegible]

अनष्टं वैश्यम् ॥ २८ ॥

आरोग्यँ शूद्रम् ॥ २९ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ ३० ॥

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ ३१ ॥ १४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

१. ५. १५.

उपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ५ ॥

तप्ताभिश्चाकारणात् ॥ ६ ॥

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ८ ॥

नग्नो वा ॥ ९ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १० ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥ १२ ॥

मूढस्वस्तरे चासँस्पृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो मन्येत ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥

I. 4, 1,4 31. N. U; G. U2, Mr. U. I, II, join this S. with the preceding.

I. 5, 15, 3. आचमयेत् M. U. text, G. U2, G. U1 Com.; आचामेत् G1, G. U1, text.

I. 5, 15, 14. त्रिण° G1; निघातेषु G1, G. U2.

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ १५ ॥

शुनोपहतः सचेलोवगाहेत ॥ १६ ॥

प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना सँस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥ १७ ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८ ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

न चैनमुपधमेत् ॥ २० ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ २१ ॥

प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो धार्म्यो ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्रेतसश्च ये लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥ २३ ॥

[॥ १५ ॥

१. ५. १६.

तिष्ठन्नाचामेत्प्रह्वो वा ॥ १ ॥

आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयंगमाभिरद्भिः ॥ २ ॥

त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

द्विरित्येके ॥ ४ ॥

सकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥

I. 5, 15, 16. सचैलो N. U.

I. 5. 15, 18. N. om. Sûtras 18-23.

I. 5, 15, 22. धर्म्यः धर्मः G. U[2];–Com.; धर्म्म्यः धर्म्म्यः G. U[1] Com.; धार्मे G. U[3] text, धर्म्म्याः धर्म्मयुक्तः G. U[3] Com.

I. 5, 16, 7. पाणिपादौ N. U.;–G. U[3] divides the Sûtra into three.

अथाप उपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोपि द्विराचामेद्द्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् ॥ १० ॥

न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥ ११ ॥

य आस्याद्बिन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम् ॥ १२ ॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

स्वप्ने क्षवथौ शृङ्खाणिकाश्र्वालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गत्वामेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥

आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

हिँसार्थेनासिना माँसं छिन्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥

दद्भिरपूपस्य नापच्छिन्द्यात् ॥ १७ ॥

यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्दशे भोक्तव्यम् ॥ १८ ॥

तथानुत्थितायाँ सूतिकायाम् ॥ १९ ॥

अन्तःशवे च ॥ २० ॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहृतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

यस्मिँश्चान्ने केशः स्यात् ॥ २३ ॥

I 5, 16, 9. G[1] adds द्विरित्येके.

I. 5, 16, 10. शावा° N. U, Md.; °पर्यान्तौ-आवु° G. U[3] pr. m.

I. 5, 16, 11. G. U[1,3] make यावन्न—शति a separate Sûtra; अन्तरास्ये सद्भिः om. G. U[3]; उपस्पृशेत् Md.

I. 5, 16, 13. ये भूमौ न तेष्वाचमनं विहितं ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके Md.

I. 5, 16, 14. सिंघाणिका° N. U; शिंघाणिका N., P. U, Md, Mr. U. I, II, G. U[2]; शिखाणिका G[1]; °श्रुवालंभे G[1], G. U[3].

I. 5, 16, 21. अप्रयतोपहृतं P., N., N. U.; but the Com. स्पृष्टम्.

अन्यद्वामेध्यम् ॥ २४ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५ ॥

कीटो वामेध्यसेवी ॥ २६ ॥

मूषकलाङ्गं वा ॥ २७ ॥

पदा वोपहतम् ॥ २८ ॥

सिचा वा ॥ २९ ॥

शुना वापपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥

सिचा वोपहृतम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा ॥ ३३ ॥ १६ ॥

१. ५. १७.

यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥ १ ॥

अनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ ॥ २ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३ ॥

कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥ ४ ॥

मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वामेध्यैः ॥ ५ ॥

न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥

तथा प्रासादे ॥ ७ ॥

कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८ ॥

I. 5, 16, 25. अवस्पृष्टं N., P. pr. m., P. U, M. U., but the Com. स्पृष्टम्.

I. 5, 16, 26. वामेध्यसेवी—शुना वा, S. 26–30, om. G1.

I. 5, 16, 28. N. U. joins this with the preceding Sûtra.

I. 5, 16, 30. स्पृष्टं Md.

I. 5, 16, 31. अपरिहितस्य add the Dev. Mss.; according to G. U1,2,3 the word belongs to the Com.

I. 5, 17, 3. अनुत्थाय G1, P., P. U. N. U., Md, M. U., Mr. U. I, II.

I. 5, 17, 4. वा om. G. U2,3.

I. 5, 17, 8. तु om. Md.

अनाग्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

आग्रीतं चेदभिदग्धे ॥ १० ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दारुमयम् ॥ १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

नापणीयमन्नमश्नीयात् ॥ १४ ॥

तथा रसानाममाँसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ १५ ॥

तैलसर्पिषी तूपयोजयेदुदकेवधाय ॥ १६ ॥

कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

शुक्तं च ॥ १८ ॥

फाणितपृथुकतण्डुलकरम्भभरुजसक्तुशाकमाँसपिष्टक्षीरविकारौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

शुक्तं चापरयोगम् ॥ २० ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥

तथैलकं पयः ॥ २२ ॥

उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंधिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३ ॥

धेनोश्चानिर्दशायाः ॥ २४ ॥

तथा कीलालौषधीनां च ॥ २५ ॥

करञ्जपलण्डुपरारीकाः ॥ २६ ॥

I. 5, 17, 10. अग्निदग्धे N. U.; अपिदग्धे G. U^1; अविदग्धे Md.

I. 5, 17, 11. लोहं G^1, G. U^3, G. U^1 text, G. U^2 pr. m.; लोहितं Md.

I. 5, 17, 15. रसानामाममाँसं P., N.; °नामाँसं N. U; रसानाम्ममास° G. U^1; रसानांमायंस° G^1.

I. 5, 17, 18. च om. Md; शुक्तं G. U^3, M. U.

I. 5, 17, 19. करंत्र° P. U. pr. m, G^1, M. U. text.

I. 5, 17, 22. ऐळकं Grantha Mss.

I. 5, 17, 25. वनस्पतीनां add P. U., N.

I. 5, 17, 26. कालञ्ज N. U.; कलञ्ज° G. U^3; पलांडु° Dev. Mss.; पलारीकाः Md, G. U^2, Com. pr. m.

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २७ ॥

क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥

एकखुरोष्ट्रगवयग्रामसूकरशरभगवाम् ॥ २९ ॥

धेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥ ३० ॥

मेध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ३२ ॥

प्लवः प्रतुदाम् ॥ ३३ ॥

क्रव्यादः ॥ ३४ ॥

हँसभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ३५ ॥

कुञ्चक्रौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्वाविट्च्छल्यकखड्गशशपूतिखषवर्जम् ॥ ३७ ॥

अभक्ष्यश्चेटो मत्स्यानाम् ॥ ३८ ॥

सर्पशीर्षी मृदुरः क्रव्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्यशिरसः ॥ ३९ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥

I. 5, 17, 30. कारणाद्भक्ष्यम् N. U. according to the Hir. Dh. S.

I. 5, 17, 31. मेध्यं मांसमा° N. U; वाजसनेयिकम् N. U; G. U[3].

I. 5, 17, 33. लवः Mr. U. I, II.

I. 5, 17, 34. क्रव्यादाः G[1], G. U[2,3] Com.; G. U[1] joins Sûtras 34-35.

I. 5, 17, 35. °सारस° instead of °भास° N. U.

I. 5, 17, 36. वाध्रीणस° Md.; कुरुंच° Md; °क्रौञ्च is a Vedic nom. dual, not a plural, as the Com. holds.

I. 5, 17, 37. °श्वाविच्छल्यक° Mr. U.I., pr. m. Mr. U. II., N, P, M. U., mentioned in the Com. °विद्दश° G[1], G. U[2], approved of in the Com.; विट्छश° G. U[3]; पूतीघष° G[1]; G. U[1].

I. 5, 17, 38. G. U[1], joins Sûtras 38-39.

I. 5, 17, 39. सप्तशीर्षा N., N. U., P. U, M. U, Mr. U. I, II; °र्षो G. U[3]; मृदरः P. U, M. U, G. U[3]; मुदरः N. U.

१. ६. १८.

मध्वामं मार्गं माँसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं युग्यघासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि ॥ १ ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥

आमं वा गृह्णीरन् ॥ ३ ॥

कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनाँ समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥

यत्राप्रायश्चित्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ११ ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥

सर्ववर्णानाँ स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यँ शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥

संघान्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥

परिक्रुष्टं च ॥ १७ ॥

I. 6, 18, 1. प्रतिग्रह्याणि P; °ग्राह्य° G1, P. U, N. U, M. U, Mr. U. I, II.

I. 6, 18, 3–8. N. U. joins Sûtras 3–4, divides Sûtra 6 into three and joins Sûtras 7–8.

I. 6, 18, 11. यत्र प्रा° N. U., G1.

I. 6, 18, 12. °निर्वेशस्य Dev. Mss., except N., P.

I. 6, 18, 13. वर्तमानानां च Md. शूद्रवर्जम् om. G. U2 text.

I. 6, 18, 16. न भोज्यं P. U, M. U; G. U1, joins Sûtras 16–17.

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥

ये चाधिम् ॥ २० ॥

भिषक् ॥ २१ ॥

वार्धुषिकः ॥ २२ ॥

दीक्षितोऽक्रीतराजकः ॥ २३ ॥

अग्नीषोमीयसँस्थायामेव ॥ २४ ॥

हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

क्लीबः ॥ २७ ॥

राज्ञां प्रैषकरः ॥ २८ ॥

अहविर्याजी ॥ २९ ॥

चारी ॥ ३० ॥

अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥

यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः ॥ ३३ ॥ १८ ॥

१. ६. १९.

मत्त उन्मत्तो बद्धोणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥

I. 6, 18, 18. च om. P. U, M. U, Mr. U. I, II; °जीविनाम् the same.

I. 6, 18, 25. वा om. G. U² text and Com.

I. 6, 18, 26. वा om. N. U; हि om. P, N, Mr. U. I, II, P. U., N. U, G. U²,³.

I. 6, 18, 28. प्रेषकरः G¹, G. U²,³, M. U. Com.; प्रैषकः P. pr. m., N., P. U. text; प्रेषकः M. U. text.

I. 6, 18, 30. चारकी G. U², G. U³.

I. 6, 18, 31. प्रव्रजिता: P. U., Mr. U. I; प्रव्रजतो Md.

I. 6, 18, 33. वर्जयेत्स° Md; G. U² divides the Sûtra into two, beginning the second with सर्वान्नी.

I. 6, 19, 1. बद्धणिकः, प्रत्युपवेशयति Md

क आश्यान्नः ॥ २ ॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥ ३ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥

यः कश्चिद्दद्यादिति वार्ष्यायणिः ॥ ५ ॥

यदि ह रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यम् । अथ चेच्चलं दानेन निर्दोषो भवति ॥ ६ ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा पुष्करसादिः ॥ ७ ॥

सर्वतोपेतं वार्ष्यायणीयम् ॥ ८ ॥

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति ।

उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥
न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यत इति ॥ १३ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः ।
कुलटायाः षण्ढकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥ १४ ॥

I. 6, 19, 5. कश्चन P.; कश्चिदिति G[1]; वार्ष्यायणीयः G. U[1].

I. 6, 19, 6. यदि हि N, P. pr. m., P. U., N. U., Mr. U. I, II; यदि रज° G. U[1]; यदि रह रज° G. U[3].

I. 6, 19, 7. काण्वपुष्करसादी G[1].

I. 6, 19, 8. सर्वतोपेतमिति G. U[1].

I. 6, 19, 9. °नीप्सितो G. U [1,2,3], P. sec. m.; but see the Com.

I. 6, 19, 12. नानुनुयोग° Md., N. U; नानुनुयोग° G[1].

I. 6, 19, 13. अभ्यवमन्यते Devanâgarî Mss; After this Sûtra, N. U., P. U., M. U., Mr. U. I, II, Md. insert another verse:—

श्रद्धापूतं तु [श्रद्धापूतस्य Md.] भोक्तव्यं चोरस्यापि विशेषतः । न त्वेव बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहूनिति ॥

But the Grantha Mss. show no trace of it and the Com. neither explains nor refers to it.

I. 6, 19, 14. षण्डकस्य G. U[1,2,3].

अथाप्युदाहरन्ति ।
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि अनेना अभिशँसति ।
स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसंकर इति ॥ १५ ॥ १९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

१. ७. २०.

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्मांश्चरेत् ॥ १ ॥
निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ २ ॥
तद्यथाम्रे फलार्थे निमिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते ।
एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥
नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥
अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकबालवादेषु ॥ ५ ॥
न धर्माधर्मौ चरत आवँ स्व इति । न देवगन्धर्वा न पितर इ-
त्याचक्षतेयं धर्मोयमधर्म इति ॥ ६ ॥

I. 6, 19, 15. The text is that of N.; G[1], G. U[1,3] have the same, but °संगर इति; G. U[2] reads first °संकर, which was corrected to °संगर and then again changed to °संकर; regarding the correct reading see the Com.—M. U. has first the Sûtra abbreviated in the manner, common in southern Mss., अथाप्युदाहरंति अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि कर इति ॥ Then follows an interpolation, पत्यौ भार्यापचारिणी गुरौ शिष्यश्च याज्य and in the margin श्चर्त्विक्षु स्तेनो राजनि किल्बिषं । अनेनाभिशंसति स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतं संकर इति । In Mr. U. I, II, P. U., P., Md. the interpolation is mixed up with the text: अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी। गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चर्त्विक्षु स्तेनो राजनि [राजंनिति Md.] [राजनि किल्विषम् P. U., Mr. U. I, II.] स्तेनः प्रमुक्तो राजनि अनेना अभिशंसति । याचन्ननृतसंकर इति ॥ N. U. text has apparently had the same reading, which however has been mixed up with the Com. The latter, as given in the Grantha Mss., N. U., M. U., and Mr. U. II does not notice the interpolated words, and all Mss. of the Com. state that स्तेनः प्रमुक्तो राजनि is *the third pâda.*

I. 7, 20, 1. M. U., Mr. U. I, II, join Sûtras 1-2.

I. 7, 20, 3. इत्यनूत्पद्यते G. U[3]; इत्यनूत्पद्येत P., G.[1], इत्यनूपद्यन्ते N. U., P.U.; धर्ममपि Devanâgarî Mss.

I. 7, 20, 4. G. U[1] joins this Sûtra with the preceding; नो चेदनूत्पद्यन्ते om. Md.

I. 7, 20, 5. अनुसूयुः, G[1]., G. U[1,2,3]. text, M. U. text.

यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशँसन्ति स धर्मो यद्गर्हन्ते सोधर्मः ॥ ७ ॥

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तँ सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥ ॥ ८ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥

मनुष्यान्रसान्रागान्गन्धानन्नं चर्म गवां वशाँ श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वे पिप्पलिमरीचे धान्यं माँसमायुधँ सुकृताशां च ॥ १२ ॥

तिलतण्डुलाँस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥

अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥

अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसानां च रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत ॥ १६ ॥ २० ॥

१. ७. २१.

मुञ्जबल्बजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ २ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥

न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

I. 7, 20, 7. यत्वा° G1., G. U.1,2,3., P. sec. m., Md.; यं N., P. pr. m., P. U., N. U., M. U., Mr. U. I, II, यं गर्हन्ते the same; G. U3 om. the second relative clause.

I. 7, 20, 8. G. U3 joins Sûtras 8–9; N. U. adds स्वधर्मनिरतानां before सम्यग्वि.°

I. 7, 20, 12. °पिप्पली P. U., N. U., N., M. U., Mr. U. I, II, पिप्पिली G. U1; मरीचि G1, G. U3, M. U.; मरीच G. U1 sec. m.; मरिचे. P. U., Mr. U. I, II, Md.; आयुधान् Md.

I. 7, 20, 16. G. U2, M. U. join this Sûtra with I. 7, 21, 1.

I. 7, 21, 3, G. U1 joins Sûtras 2–4, P. U., M. U., Sûtras 3–4; अत्यान्तं G. U2 text.

तथापपात्रैः ॥ ६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥

स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनँ सुरापानमसंयोगसंयोगः॥८॥

गुर्वीसखिं गुरुसखिं च गत्वान्याँश्च परतल्पान् ॥ ९ ॥

नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ १० ॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ११ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ १२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

प्रतिषिद्धानां माँसभक्षणम् ॥ १४ ॥

शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्याणां क्रव्यादसाम् ॥१५॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ १६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चार्याणाम् ॥ १७ ॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥

अतोन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥

दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेच्चेनं धर्मेषु ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने सप्तमः पटलः समाप्तः ॥

I. 7, 21, 8. आभिशस्यं N., N. U., P., P. U., M. U.; असंयोगि° M. U. text, G. U3.

I. 7, 21, 9. °सखीं both times G1, Md., P. U., G. U3; गुर्वींसखीं N., but see the Com.; गुरुतल्पान् M. U. text.

I. 7, 21, 13. शूद्रीग° G. U3 text.

I. 7, 21, 14. प्रतिषिद्धानां च Md.

I. 7, 21, 15. च om. Devanâgarî Mss.; G. U2,3 join Sûtras 15–16.

I. 7, 21, 16. मनुष्याणां च Md.

I. 7, 21, 18. एतान्येव G. U1,2.

१. ८. २२.

अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसँहितानन्नैश्चारिकान् ॥ १ ॥
आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥
तत्रात्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥
पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य ।
अहन्यमानस्य विकल्मषस्य ।
अचलं चलनिकेतं येनुतिष्ठन्ति तेमृताः ॥ ४ ॥
यदिदमिदि हेदि ह लोके विषयमुच्यते ।
विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥
आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितँ सेवस्व नाहितम् ।
अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।
महान्तं तेजसस्कायँ सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥
सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।
अनङ्गोशब्दोशरीरोस्पर्शश्च महाञ्छुचिः ।
स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतँ स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥
तं योनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् ।
दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥ २२ ॥

I. 8, 22, 1. आध्यात्मिकान्यो° Md., P. sec. m., but see the Com., अथाध्या° M. U. text; °सहितान् P.U., M.U., Mr.U. I, II.

I. 8, 22, 4. L. a, येव G. U3 text; L. c, वाक्चलं चल° G1.

I. 8, 22, 5. L. a, एदिदमि° G. U1 text; दमिति G1; विषय उ° G. U3 text; तेवधूय Md. The proper division of the words in L. a probably is यत्। इदम्। इत्। इह। इत्। इह। लोके। In L. b, अवधूय is probably the original reading, because विधूय is against the metre, and अवधूत is one of the old names for a जीवन्मुक्त.

I. 8, 22, 6. L. a, अलब्ध्वैतत् P. U; Mr. U. I. II, G. U2, N, G1; स्वेवस्व G. U2; L. b, साधिष्ठानं G. U1 text; स्वाधिष्ठानं G1; L. c, तेजस्कायं Dev. Mss. of the Com; महान्तं विभुमात्मानं सर्वत्र G. U3.

I. 8, 22, 7. वैषुवंतं P. U, Mr. U. I, II; वै om. the same. Read अस्पर्शश्च, as the metre requires.

I. 8, 22, 8. P, N. U. add इति at the end.

१. ८. २३.

आत्मन्पश्यन्सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कविः ।
आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥१॥
निपुणोणीयान्बिसोर्णाया यः सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
वर्षीयाँश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ॥
स इन्द्रियैर्जगतोस्य ज्ञानादन्योनन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।
तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलँ शाश्वतिकः स नित्यः ॥ २ ॥
दोषाणां तु विनिर्घातो योगमूल इह जीविते ।
निर्हृत्य भूतदाहीयान्क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३ ॥

अथ भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ ४ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याशपरीवादावसूया काममन्यू अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ ५ ॥

अक्रोधोहर्षोरोषोलोभोमोहोदम्भोद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आर्जवं मार्दवँ शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृशँसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणाँ समयपदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति ॥ ६ ॥ २३ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्नेष्टमः पटलः समाप्तः ॥

I. 8, 23 1. The text probably had originally the Vedic neuter plural सर्वभूता, which the metre requires.

I. 8, 23, 2. L. a, बिसोर्ण्णायास्सर्व° G1, G. U3; L. c, स om. G. U3; अन्यो om. G. U3; अन्योन्यस्य N., G1, G. U1 text; L. d, कायाया: G1; नित्य: क: Md.

I. 8, 23, 3. निर्घातो all Mss. except G1, G. U1,2; भूतदाहादीन् N. U. text; भूतदाहान् P. sec. m., Md; निहृत्य Grantha Mss.; N. om. भूत–पण्डित:. The metre requires योगमूलेह to be read.

I. 8, 23, 4. अथ om. N.

I. 8, 23, 5. आनात्म्यं Md., G. U.1 text, G. U3 text and Com; आनात्मिकम्. G1.

I. 8, 23, 6. °शोपैशुनमन° om. G. U3 text and Com.; आर्यवम् Dev. Mss. of the Com. and Md; आर्ज्जवमार्द्दवं G1, G. U3; आनृशंस्यं P, Md, G1, P. U, text, Mr. U. I, II text; आनृशंन्वसं G. U3 text; but see the Com.; विधाना G. U3 text; सर्वगामी G. U2,3 text, but see the Com.

१. ९. २४.

क्षत्रियँ हत्वा गवाँ सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥

शतं वैश्ये ॥ २ ॥

दश शूद्रे ॥ ३ ॥

ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायँ हत्वा सवनगतं वाभिशस्तः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥ ८ ॥

आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥

अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत ॥ १४ ॥

कोभिशस्ताय भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् ॥ १५ ॥

सा वृत्तिः ॥ १६ ॥

अलब्धोपवासः ॥ १७ ॥

गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥

I. 9, 24, 4. प्रायश्चित्तार्थम् P., N, G. U1 pr. m., G. U3; सर्वत्र तु G1.

I. 9, 24, 8. गर्भं वा विज्ञातं Mr. U. I, II.

I. 9, 24, 10. निर्वेशः N. U.

I. 9, 24, 11. कुटीं N. U., G. U3, G. U2 doubtful; शवशिरो° Md.

I. 9, 24, 12. पान्थान्तरा G. U1,3.

I. 9, 24, 14. लौहितकेन P.; खंडन P. pr. m., corrected to °खण्डनखेन; शरावेण वा Md.; ग्रामे प्रतिष्ठेत om. G. U2,3 text.

I. 9, 24, 17. अलब्ध्वोपवासः P, M. U., G. U3. The reading of the text stands for अलब्धे उपवासः with the double Sandhi, common in Vedic texts.

तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेर्थः ॥ १९ ॥

द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः संप्रयोगः ॥ २० ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजिगीषमाणो वसेत् । त्रिः प्रतिराद्धोपजित्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥

आश्वमेधिकं वावभृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥

धर्मार्थसंनिपातेर्थग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥

गुरुँ हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् ॥ २४ ॥

नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २५ ॥

१. ९. २५. ॥ २४ ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणँ शिश्नं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥

सुरापोग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोंसे मुसलमादाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । तेनैनँ हन्यात् । वधे मोक्षः ॥ ४ ॥

अनुज्ञातेनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ ५ ॥

अग्निं वा प्रविशेत्तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ॥ ६ ॥

भक्तापचयेन वात्मानँ समाप्नुयात् ॥ ७ ॥

I. 9, 24, 21. कुटीं G. U3, G, U2 Com.; °गव्युपजि° G. U3 text.

I. 9, 24, 23. धर्म्यार्थयोः G1.

I. 9, 24, 25. नास्यान्यस्मिन् Md. The same Ms. adds गवां हत्वा त्रिश्चान्द्रायणं चरेद्द्वादश यथाधिगं पशून्दत्वा ॥ which do not belong to Haradatta's text, as he says in the Com. on I. 9,26.1 regarding the wilful killing of a cow बुद्धिपूर्वं तु । गां हत्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥. G. U1 begins a new Sûtra with कल्मषं;

I. 9, 25, 1. परीवास्य Md.; आदाय Md.

I. 9, 25, 2. वा om. Md.

I. 9, 25, 6. P. U. & M. U. begin a new Sûtra with तीक्ष्णं.

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥ ८ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ९ ॥

स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकाला मितभोजनाः स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं नुदन्ते ॥ १० ॥

प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णँ हत्वा संग्रामं गत्वावतिष्ठेत । तत्रैनँ हन्युः ॥ ११ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं माँसमिति हावयित्वाग्निं प्रविशेत् ॥१२॥

वायसप्रचलाकबर्हिणचक्रवाकहँसभासमण्डूकनकुलडेरिकाश्वहिँ-सायाँ शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥ २५ ॥

१. ९. २६.

धेन्वनडुहोश्चाकारणात् ॥ १ ॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्यानृतं वोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीराक्षारालवणभोजनम् ॥ ३ ॥

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ५ ॥

येष्वाभिशस्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्त्वाप्राणहिँसायाम् ॥ ६ ॥

I. 9, 25, 8. कृच्छ्रं N. U, N., P., M. U., Mr. U. I, II; कृच्छ्रस्स° G[1]; G. U[3] om. the text of the Sûtra.

I. 9, 25, 10. °पोऽभ्युपेयुः G. U[1,3]; °पोऽभ्यपेयुः G. U[2] text; वर्षैरथ P., P. U., M. U., Mr. U. I.

I. 9, 25, 13. वायसक्रुकलास° M. U., P. U.; देरीका° Md.; डेरीका G[1], G. U[1] text.

I. 9, 26, 2. धुर्य्यप्रवाह° G[1]; धुर्यवाहप्रवाहप्र° Md; धूर्यवाह° M. U.

I. 9, 26, 3. चोक्त्वा P. U, N. U, Mr. U. I.

I. 9, 26, 6. °प्राणिहिंसायां Md., N., G[1], G. U[1,2,3].

अनार्यवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने शूद्रायां च रेतः सिक्तायोनौ च दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वानभिसंधिपूर्वं वाब्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेद्वारुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ८ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ ९ ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षाचर्ये च ॥ ११ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

काममन्युभ्या वा जुहुयात्कामोकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति जपेद्वा॥१३॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामशः सहस्रकृत्व आवर्तयेद्प्राणायामशो वा ॥ १४ ॥

॥ २६ ॥

१. ९. २७.

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूते महानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्सहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ १ ॥

I. 9, 26, 7. अनार्यवत्पै° Mr. U. I.; अनार्यत्पै° M. U.; G. U3 divides this Sûtra into four, ending with (*a*) °स्पृशेत्, (*b*) °भिर्वा, (*c*) पवित्रैः, (*d*) °भ्यासः.

I. 9, 26, 8. °नावकीर्णिर्नि° M. U. text and Com.

I. 9, 26, 11. उत्सृज्यमानो Dev. Mss.; उत्सर्ज्जमानो G1, आचार्य om. G. U2,3 text; आचार्यमाचार्य° G. U1 text; आचार्यवदाचार्य° Md., °दारे वा Dev. Mss.; भिक्षाचर्ये च N., P., P. U.

I. 9, 26, 12. अपतनीयेषु om. Md.

I. 9, 26, 13. कामोकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति belongs according to M. U. and Mr. U. I. to the Com.; जपेद्वा a separate Sûtra, M. U, Mr. U. I, II, P. U., G. U2,3.

I. 9, 26, 14. सहस्रं कृत्व M. U; सहस्रकृत्वा G1, G. U3; G. U3 makes the last two words a separate Sûtra; महानदमुद° N. U.

I. 9, 27, 1. माहानदं G. U2,3; वा om. Md.

इष्टियज्ञक्रतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥ ३ ॥

तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोः संध्योरुदकमुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥

त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी ततस्त्र्यहं त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किंचनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ७ ॥

एतमेवाभ्यसेत्संवत्सरँ स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८ ॥

अथापरम् । बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥

अनार्यां शयने बिभ्रद्ददद्वृद्धिं कषायपः ।
अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप् ॥ १० ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ।
चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥ ११ ॥

॥ २७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने नवमः पटलः समाप्तः ॥

१. १० २८.

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौत्सहारीतौ तथा कण्वपुष्करसादी ॥ १ ॥

I. 9, 27, 3. नैष्पुरीषं N. U., N.; N. U. joins Sûtras 3-4.

I. 9, 27, 6. कृच्छ्रं द्वा° Md., N.

I. 9, 27, 7. अयाचितं व्रतं Md.

I. 9, 27, 8. एवमेतान्य° P. U. text; एवमेव N. U; एतदेव G1; अभ्यस्येत् N., N. U., G1; अभ्यस्येत्कृच्छ्रसंवत्सरं स° Md.

I. 9, 27, 9. अनश्नन्परा° P. U; °श्नन्पारा° M. U.; °पतनिय्यानि G. U3.

I. 9, 27, 10. The metre points to the irregular Sandhi अब्राह्मणेव.

I. 9, 27, 11. अभ्युपायी P. sec. m., N. U., Mr. U. I, G. U 1,2,3; अभ्यर्यायी N.

I. 10, 28, 1. कदा च G. U3; काण्व° Md., N. U., G1, G. U2; om. G. U3 text; °पुष्करसादिः G. U1.

सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति वार्ष्यायणिः ॥ २ ॥

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥

अतिव्यपहारो व्यृद्धो भवति ॥ ४ ॥

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ६ ॥

न चास्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥

यदृच्छासंनिपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ८ ॥

माता पुत्रत्वस्य भूयाँसि कर्माण्यारभते । तस्याँ शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥ ९ ॥

न तु धर्मसंनिपातः स्यात् ॥ १० ॥

अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञाय न वयं चाधर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारालवणं भुञ्जानो द्वादश वर्षाणि नागारं प्रविशेत् ॥ ११ ॥

ततः सिद्धिः ॥ १२ ॥

अथ संप्रयोगः स्यादार्यैः ॥ १३ ॥

एतदेवान्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४ ॥

गुरुतल्पगामी तु सुषिराँ सूर्मिं प्रविश्योभयत आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ १५ ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥

यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यतेभिशस्त एव स भवति ॥ १७ ॥

I, 10, 28, 2. परपरिग्रहेष्विति P. sec. m., G. U3.

I. 10, 28, 3. °घासश्च G. U3; °घासा G. U2 text.

I. 10, 28, 4. अतिव्यवहारः Md., N. U. and Grantha Mss.; विरुद्धो G1, G. U1,3; वृद्धो G. U2.

I. 10, 28, 5. [illegible]° P. N.

I. 10, 28, 6. दर्शनार्थं N.

I. 10, 28, 8. प्रतिव्रजेत् G1.

I. 10, 28, 10. °संनिवापः Md. and Grantha Mss.

I. 10, 28, 11. °क्षारलवणं Md.; उदकोपस्पर्शनं G. U2.

I. 10, 28, 15. सूर्म्मिं वा G1; दहेत P. U.

I. 10, 28, 17. [illegible] G1.

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिर्लोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान् ॥१९॥

स्त्रियास्तु भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २० ॥

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिर्लोम परिधाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय ॥ २१ ॥ २८ ॥

१. १०. २९.

खट्वाङ्गं दण्डार्थे कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रम्येत को भ्रूणघ्ने भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाभ्युपाश्रयेन्न हि म आर्यैः संप्रयोगो विद्यते । एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ २ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ३ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४ ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५ ॥

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥ ६ ॥

I. 10, 28, 19. °व्यतिक्रमणे G1, G. U1 text.

I. 10, 28, 20. भर्तृव्यतिक्रमे P. U., text, P., N. U., text, M. U. text, Md.; भर्त्तुर्व्यति° G1, G. U1,2, भर्त्तुव्यति G. U2; but see the Com., which proves the correctness of the reading of N.

I. 10, 28, 21. प्रतिपानार्थम् N., G. U3; प्रतिपादनार्थम्. P. U.; M. U. joins this Sûtra with the next.

I. 10, 29, 1. चंक्रमेत P. U, P. N.; चंक्रमेत् M. U.

I. 10, 29, 2. प्रमत्तं G. U3 text; प्रयतो N. U. text, P. pr. m.

I. 10, 29, 5. तथा च G. U3.

I. 10, 29, 6. नादधीत P., Md, P. U. pr. m., M. U, Mr. U. I.

यो हिँसार्थमभिक्रान्तँ हन्ति मन्युरेव मन्युँ स्पृशति न तस्मिन्दोष इति पुराणे ॥ ७ ॥

अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति साँशित्येतरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ॥ ८ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मदेवँ ह्यस्मत्स्वार्याः संप्रत्यपत्स्यतेति ॥ ९ ॥

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ १० ॥

तदेतेन वेदितव्यम् । अङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १२ ॥

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥ १३ ॥

यो हि दधिधान्याममप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन धर्मकृत्यं क्रियते । एवमशुचि शुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥ १४ ॥

I. 10, 29, 7. हन्ति न तस्मिन्दोष इति पुराणे [°णं M. U.] मन्युरेव मन्युं स्पृशति । M. U., Mr. U. I, II. This transposition has been caused by Haradatta's explanation. The original position of the words probably was: यो—हन्ति न—दोषो मन्यु°—स्पृशतीति पुराणे ॥ After this Sûtra Md. adds :—

अध्यायनं कुलं जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥
अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसेयान्न तेन भ्रूणहा भवेत् ॥
गोब्राह्मणानां स्वशरीरहेतोराश्राभिघातः शरणागतं च ।
स्त्रीणां च केशग्रहणे प्रवृत्ते विप्रेण शस्त्रग्रहणं प्रशस्तम् ॥

The first two lines are a rather faulty reproduction of Baudhâyana I, 18, 13 and the next four of Vasishṭha III, 16–17. They have got into the text from the commentary, in which they are actually quoted.

I. 10, 29, 8. समवदा चरेयु° G1; °युर्द्धर्म्म्यं° G. U3; सांशिक्येतर° N. U, P. pr. m., Md, G. U3; विवाहमानाः P. U, N. U., P., Mr. U. I, II.

I. 10, 29, 9. विप्रव्रजितास्मदे° G1; विप्रव्रजिताः स्मदे° Md; ह्यस्मास्वार्याः P. pr. m., N., P. U., M. U., Mr. U. I. pr. m.; संप्रत्यपत्स्यथेति Dev. Mss. and G1; संप्रत्यवपत्स्यते Md. The Com. shows that Haradatta read संप्रत्यपत्स्यत, as he declares it to be equivalent to संप्रत्यपत्सत with an irregular insertion of य.

I. 10, 29, 14. आतंच्य Md; आतंज्य G. U3; निवर्तते N, P. U., N. U.

अभीचारानुव्याहारावशुचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान्द्वादश द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश त्र्यहान्द्वादशाहँ सप्ताहं त्र्यहमेकाहम् ॥ १७ ॥

इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने दशमः पटलः समाप्तः ॥

१. ११. ३०.

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिँशत्परीमाणेन ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन चेत्येके ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

संध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

सर्वान्रागान्वासस्ति वर्जयेत् ॥ १० ॥

I. 10, 29, 15. अभिचार° Md, N, G1, M. U. text, G. U3 text, but see the Com.; अनुव्यवहाराव° P. U., G. U1; अनुव्याहाव° G. U2.

I. 10, 29, 17. Md. adds द्वादश त्र्यहान् after सप्ताहान्; the Devanâgarî Mss. (except N.) add त्र्यहं after त्र्यहं; G. U3 om. द्वादश सप्ताहान् and सप्ताहं.—

I. 10, 29, 18. निर्वेशः P. U.; इति om. Md.; M. U. joins Sûtras 17–18.

I. 11, 30, 1. विद्या स्ना° M. U.

I. 11, 30, 2. वृत्तेनां P. U.; व्रिताना° G. U3 text; °वर्षप° P. sec. m.; °परिमाणेन N., Md, N. U. text, G1, G. U.1 text, but see the com.

I. 11, 30, 3. विदया P. sec. m.

I. 11, 30, 4. स्नातकवृत्तिः G. U3 text.

I. 11, 30, 5. पूजायां च Md.

I. 11, 30, 8. संध्ययोश्च M. U. text and Com.; वाग्यतस्य Md., G. U1 text.

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥

अनूद्भासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य॥१४॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किंचिदन्तर्धाय ॥ १५ ॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

स्वां तु छायामवमेहेत् ॥ १७ ॥

न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्सु च ॥ १८ ॥

तथा ष्ठेवनमैथुनयोः कर्माप्सु वर्जयेत् ॥ १९ ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २० ॥

अश्मानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अग्निमपो ब्राह्मणं गा देवता द्वारं प्रतीवातं च शक्तिविषये नाभिप्रसारयीत ॥ २२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥ ३० ॥

I. 11, 30, 11. कृष्णं वा N. U.

I. 11, 30, 12. अनुद्भासि Md, G1, but see the Com.

I. 11, 30, 13. अप्रतिकृष्णं N. U., P.U., G1.

I. 11, 30, 17. च्छायाम् Grantha Mss., but see the Com.

I. 11, 30, 19. ष्ठीवन° Dev. Mss.; G. U1,3 join Sûtras 18–19; the former adds षट् स्पष्टानि, the latter चत्वारि स्पष्टानि; G. U2 joins Sûtras 18–20 and adds चत्वारि स्पष्टानि and then the explanation of निष्ठेवनम् (read ष्ठेवनम्).

I. 11, 30, 20. गां Devanâgarî Mss., except M. U.

I. 11, 30, 21. शुन्धनं N. U., M. U., Mr. U. I, II, P., N.

I. 11, 30, 22. अग्निमादित्यम° Md, G. U3; गां N, P, Md.; प्रतिपादं च N. U., Md., G. U2,3 प्रतिवादं G. U1; प्रतिवातं P. U., N, P. I adopt the reading of M. U. and G1, to which P. U., N, P. also point, because च indicates the co-ordination of the preceding word with अग्निमपो etc., and because अभिप्रसारयति may be used in the sense of "to stretch (the feet) towards" with the accusative alone.

१. ११. ३१.

प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीत उच्चरेद्दक्षिणामुखः ।
उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥

आराच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा ॥२॥

अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ ३ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ ४ ॥

परुषं चोभयोर्देवतानाँ राज्ञश्च ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥ ६ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ ७ ॥

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥

स्तृहतीं च गां नाचक्षीत ॥ ९ ॥

सँसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ १० ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुभव्येत्येव ब्रूयात् ॥ ११ ॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ १३ ॥

I. 11, 31, 2. आरादाव° Devanâgarî Mss.

I. 11, 31, 3. After this Sûtra Md. and N. U. add: शिरःपरिवेष्टनं प्रथमं निवीतं द्वितीयं दिशावलोकनं तृतीयमन्तर्धानं चतुर्थं मौनं पञ्चमं पुरीषं षष्ठं मृत्तिकाग्रहणं सप्तममुदकमष्टममेतदष्टकामित्याचक्षते [इत्येतदष्टकमित्या° N. U.] Though N. U. adds स्पष्टार्थं, the passage must be an interpolation, taken probably from some commentary. None of the other Mss. shows any trace of it.

I. 11, 31, 5. पुरुषं G. $U^{1,3}$ text; पूरुषं G. U^{2}. text;

I. 11, 31, 9. स्तृहतीं G. U^{1}. $G^{2,3}$. स्तृहंतीं P. sec. m.; स्तृहंतीं Md, N, N. U, P. U, M. U, Mr. U. I, II.

I. 11, 31, 11. धेनुर्भव्येति G. U.^{1}; धेनूभव्येति G. $U^{2,3}$; N. U., P. U., M. U.; Mr. U, I, II have two Sûtras, beginning the second with धेनुभव्येति; G. U^{1}. joins अनिमित्ते with this Sûtra.

I. 11, 31, 12. प्रशास्त्यमि° G. U^{1}, text; N. U., G. U.^{2,3} begin a new Sûtra with पुण्यं.

I. 11, 31, 13. वत्सतन्त्रीं Md.; Md, as well as N. U. and P. U., add यद्युपरि गच्छेच्छ्रियमाणो भवति [अश्रीमान्भवति P. U.]

प्रेङ्खावन्तरेण च नातीयात् ॥ १४ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयात् । यद्यसौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ १५ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ १६ ॥

न पततः संचक्षीत ॥ १७ ॥

उद्यन्तमस्तंयन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ १८ ॥

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः । तस्मादमावास्यायां निशायाँ स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यया च ॥ १९ ॥

सह ह्येताँ रात्रिँ सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ २० ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत् । यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २१ ॥

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेद्दन्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ २३ ॥ ३१ ॥

१. ११. ३२.

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥

मिथुनीभूय च न तया सह सर्वाँ रात्रिँ शयीत ॥ २ ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३ ॥

I. 11, 31, 14. प्रेंङ्खाव° M. U, N. U., G. U[2] Com.; प्रेंघाव° G. U[2] text; Md., P. U., N. U, M. U. add यद्यतीयादनायुष्यो भवति.

I. 11, 31, 16. Md., N. U. add मणिधनुरित्येव ब्रूयात्, a piece of the Com.

I. 11, 31, 17. पतित: Md; पतत: पतत: P. U.; वततं G. U[3].

I. 11, 31, 18. परिवर्जयेत् P. U.

I. 11, 31, 19. [illegible] Md; [illegible] G. U[3]

text; °ब्रह्मचर्याभ्यां P. note above the line.

I. 11, 31, 21. G. U[1] begins a new Sûtra with यदि.

I. 11, 31, 22. स्कुष्ट्वा, P. U, P. pr. m., Mr. U. I. Com.; कुत्वा N. U.

I. 11, 32, 1. वर्षा: शरदं N. U; वर्षासु शरदि; M. U., Mr. U. pr. m., taken from the Com.

I. 11, 32, 2. [illegible] G. U[1] text.

न च तस्याँ शय्यायामध्यापयेद्यस्याँ शयीत ॥ ४ ॥

अनाविःस्रगनुलेपणः स्यात् ॥ ५ ॥

सदा निशायां दारं प्रत्यलंकुर्वीत ॥ ६ ॥

सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ ८ ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥

स्तुतिं च गुरोः समक्षं यथा सुस्नातमिति ॥ १० ॥

आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥

अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः ॥ १२ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥

नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥

काममपश्शयीत ॥ १६ ॥

मनसा वाधीयीत ॥ १७ ॥

क्षुद्रान्क्षुद्राचरिताँश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥

सभाः समाजाँश्च ॥ १९ ॥

समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २० ॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥

I. 11, 32, 5. °अनुलेपनः or °न all Mss. except G. U2, which has °अनुलेपण in the text and Com., see also the note in the Com.

I. 11, 32, 7. शरीरावम° G. U3 text.

I. 11, 32, 10. सुस्नात इति Devanâgarî Mss.; सुस्नाततमिति G1.

I. 11, 32, 14. अध्ययनं P. pr. m., and the Dev. Mss. of the Com.

I. 11, 32, 15. संवेशयेत Md.

I. 11, 32, 16. काममुपशयीत Md, G. U2,3, Mr. U. pr. m; अपशयीत N. U, P. sec. m.; अपाशशयीत N, P. pr. m.; अपाशयीत M. U.; अपाश्रयः शयीत P. U. pr. m., अपाशयः शशयीत P. U. sec. m.; अपश्श्रयीत G1.; but G. U1 correctly, in accordance with the Com. अपश्शयीत, and Mr. U. I. sec. m. अपःशयीत.

I. 11, 32, 21 च om. Md, N. U.

प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥ २२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मूलं तूलं वृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनँ हिनस्ति ।
धर्मप्रह्लादन कुमालनाय रुदन्ह मृत्युर्व्युवाच प्रश्नमिति ॥२४॥

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥२५॥

बाहुभ्यां च नदीतरम् ॥ २६ ॥

नावां च साँशयिकीम् ॥ २७ ॥

तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनाष्ठेवनानि चाकारणात् ॥ २८ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥ ३२ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्न एकादशः पटलः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥

२. १. १.

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १ ॥

I. 11, 32, 24. बृहति G. U[2]; बृहती G. U[1], बृहदि G[1], but see the Com.; धर्मप्रमादनः P. U; धर्मप्रह्लादनः all the other Mss., except Md and Mr. U. II.; G. U[1]. Com. धर्म्मप्रह्लादः, but see the Com.

I. 11, 32, 25. °वरोहणानिति च P; विषमावरोहावरोह° P. U; विषमारोहणानि G. U[2] text; विषतृक्रमारोह° G. U[3] text; गर्दभं G. U[1,2].

I. 11, 32, 26. नदीतरणम् P. U., M. U., Mr. U. I, II, P, N, G. U[1,3]; but see the com.

I. 11, 32, 27. नावं Devanâgarî Mss. of the Com. and G. U[3], P, Md, G[1]. Haradatta prefers this reading, but नावा is a Vedic and Prakrit form instead of नौ.—
After this Sûtra Md. inserts अश्वद्वारे यस्यैव क्रिमिरुत्पद्यतेथापरं वासः सुवर्णं च दत्वा पञ्चगव्येन स्नात्वा च पीत्वा च कृच्छ्रेण शुध्यत इति, N. U. मरुद्वारे तु तस्यैव कृमिरुद्येत वरं वासः सुवर्णं दत्वा कृच्छ्रेण शुध्यत इति and G[1] अररुद्वान्रे तु रस्यैव कृमिरुद्यते तथा वरं वासः सुवर्णं च दत्वा पञ्चगव्येन स्नात्वा च पीत्वा च कृच्छ्रेण शुध्यतीति.

I. 11, 32, 28. °ष्ठीवनानि Devanâgarî Mss.

I. 11, 32, 29. After this Sûtra G.[1] and P. give the Pratîkas of the Khaṇḍas, beginning with the last and going backwards, as is usual in the Mss. of the Southern schools. N. gives the Pratîkas of the Paṭalas, beginning with the first and adds एकादश ॥ ११ ॥

II. 1, 1, 1. गृहमेधिनो व्रतं G[1,2], G. U[1,2]; but see the Com.; Md. om. Sûtras 1–8, down to ——

कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥

अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चान्नस्य ॥ ६ ॥

यच्चैनयोः प्रियँ स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥ ७ ॥

अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥

मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥

श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥

तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ ११ ॥

नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

यत्र क्व चाग्निमुपसमाधास्यन्स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाद्भिरवोक्ष्याग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥ १३ ॥

उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपदध्यात् ॥ १४ ॥

नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १५ ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥

ऋतौ च संनिपातो दारेणानु व्रतम् ॥ १७ ॥

अन्तरालेपि दार एव ॥ १८ ॥

ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९ ॥

स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ २० ॥

II. 1, 1, 5. औपवस्त्यम् G. U1,3; ओपवस्त्रम् M. U.

II. 1, 1, 8. शैय्याता G1; शैय्याताम् G2, G. U1; शयीतां G. U2,3.

II. 1, 1, 13. ततः प्राचीः Md.

II. 1, 1, 14. उत्सृज्यैत° G2; P. U, M. U. om. the Com. on this Sûtra.

II. 1, 1, 17. ऋतौ च संनिपाते चतुर्थीप्रभृत्या षोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मान्वैभीतकान्प्रजानिःश्रेयसमृतुगमनमित्युपदिशन्ति दारेणानु व्रतम् Md., mixing Gṛihya Sûtra IX, 1, which is quoted in the Com., with the text.

II. 1, 1, 18. अन्तराळे Grantha Mss.

II. 1, 1, 20. सह सन्निपातस्यात् G. U3.

यावत्संनिपातं चैव सहशय्या ॥ २१ ॥

ततो नाना ॥ २२ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥ १ ॥

२. १. २.

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥

सर्ववर्णानाँ स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितँ सुखम् ॥ २ ॥

ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४ ॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥ ५ ॥

स्तेनोभिशस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिँल्लोकेपरिमिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ ६ ॥

एतेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वँसा दोषफलासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वँसायाम् ॥ ७ ॥

यथा चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

II. 1, 2, 2. °परिमितसुखं P, G. U[1,2,3]; परममप° P. U.

II. 1, 2, 4. G. U[3] joins Sûtras 4-5; °विशेषः Md.

II. 1, 2, 5. एनेनैव, फलवृ° G[2].

II. 1, 2, 6. निलये P, P. U., N. U., Mr. U.; विलये M. U; राजन्यो om. G[2]; वैणो om. Md.

II. 1, 2, 7. अन्यो Md; कर्मफलैः कर्मभिः G[2]; परिध्वस्तो Md.; परिध्वस्ताः P. U. text, G[2].; परिद्वंसा G. U.[3]; परिध्वंसा—वर्ण om. N.; °फलास्वयोनि° G[2].

II. 1, 2, 8. G. U[1] connects यथा with the preceding Sûtra; G. U[2,3] omit it altogether; चण्डालो° G[2], G. U[2].

अवगाहनमपामुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥ २ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

२. २. ३.

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेन्नसँस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥

भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखोन्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥

केशानङ्गं वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥

आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः सँस्कर्तारः स्युः ॥ ४ ॥

तेषाँ स एवाचमनकल्पः ॥ ५ ॥

अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥

उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥

अपि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ८ ॥

परोक्षमन्नँ सँस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तद्देवपवित्रमित्याचक्षते ॥ ९ ॥

सिद्धेन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ १० ॥

तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥

गृहमेधिनोर्यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥

II. 2, 3, 1. वैश्वदेवान्न° G1; G1 om. all from स्युः to शूद्राः Sûtra 4.

II. 2, 3, 2. क्षवधुमि° G. U1,2.

II. 2, 3, 6. लोम om. P. U.

II. 2, 3, 7. वाससां G1, G. U2.

II. 2, 3, 9. संस्कृतमन्नं Md.; संस्कृतम् om. G. U3; °न्नमसंस्कृ° G2.

II. 2, 3, 10. तिष्टे तिष्ठन्, ब्रूयात् G. U2 text; Md. has lost fol. 18, which contained this and the following Sûtras down to II. 2, 5. 6.

II. 2, 3, 11. प्रतिवचनं P. U., N. U., M.U., Mr. U. II, G. U2, but see the Com.

II. 2, 3, 12. गृहमेधिनो P, N, G1, G2, N. U., G. U1,2,3; but see above II. 1,1,1 and II. 1,1,14.

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः॥ १४ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशे सँस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥

औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रँ हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानाँ सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् ॥ १८ ॥

सति सूपसँसृष्टेन कार्याः ॥ १९ ॥

अपरेणाग्निँ सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ २१ ॥

मध्येगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वदेशेगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ २३ ॥ ३ ॥

२. २. ४.

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥

देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ४ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥

रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः ॥ ६ ॥

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥ ७ ॥

II. 2, 4, 2. देहिळ्याम्° G. U1,2; देहळ्याम्° G1, G2, G. U3; P. U., M. U., Mr. U. II join Sûtras 1 and 2.

II. 2, 4, 5. G. U1 begins a new Sûtra with पितृ°.—

II. 2, 4, 6. रौद्रस्तु° G. U1; रौद्रस्तुत्तरतो G1.

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥ ८ ॥

य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम् ॥ १० ॥

अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥ ११ ॥

बालान्वृद्धान्रोगसंबन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः ॥ १२ ॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम् ॥ १३ ॥

अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागिति ।
एतानि वै सतोगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ १४ ॥

एवंवृत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणायानधीयानायासनमुदकमन्नमिति देयम् । न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥ १७ ॥

राजन्यवैश्यौ च ॥ १८ ॥

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् । अथास्मै दद्यात् ॥ १९ ॥

दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ॥ २० ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २१ ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ २२ ॥

यत्र भुज्यते तत्समूह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशममत्रेभ्यो लेपान्संकृष्याद्भिः सँसृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेत् । एवं वास्तु शिवं भवति ॥ २३ ॥

II. 2, 4, 12. रोगसंबद्धान् P., P. U., N. U.
II. 2, 4, 14. The metre requires the Vedic neuter plural तृणा.
II. 2, 4, 17. एव om. M. U. text, P. U. text; G. U[3] om. the whole first clause.
II. 2, 4, 23. लेपान्त्सं° N.; लेपांसं P; लेपात्सं° N. U., G. U[2].

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २४ ॥

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनम् ॥ २५ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ २६ ॥

तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्यात् ॥ २७ ॥ ४ ॥

२. २. ५.

सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यानध्ययनं तदहः ॥ १ ॥

अधीत्य चाविप्रक्रमणँ सद्यः ॥ २ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायाँ स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेत् । एवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य तस्योपसंगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्पुरस्कृत्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत् ॥ ४ ॥

आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा संनिहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥

तिष्ठन्सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचमयेत् ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥

स्थानासनचङ्क्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षन् ॥ ८ ॥

संनिहिते मूत्रपुरीषवातकर्मोच्चैर्भाषाहासष्ठेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रुक्षेपणतालननिष्ठ्यानीति ॥ ९ ॥

II. 2, 5, 2. वावि° P. U., N. U., Mr. U. II. According to Haradatta the usual reading was अविप्रक्रामिणम्, which the Mss. do not give.

II. 2, 5, 4. पुरस्कृत्यवोप° G. U3.

II. 2, 5, 5. भोज्ये om. P. U., M. U.; वाससी G1,2.

II. 2, 5, 6. आचामयेत् N. U., Md.

II. 2, 5, 8. स्थितेष्व° P. sec. m., N., G.U2.

II. 2, 5, 9. मूत्रपुरीषयोः Md., °ष्ठीवन° Devanâgarî Mss. and Md.; निश्शंखण, P., P. U., M. U., Md. and Grantha Mss.; भ्रुक्षेपण G. U3; भ्रूविक्षेपण Md.; भ्रूक्षेपण P., P. U. sec. m., G1,2, G. U2, but see the Com.; ताडन Md., N.; ताळन G. U2; निष्ट्यानीति G. U1,3, G1; निष्टानीति G2.

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतीघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ११ ॥

श्रेयसां च ॥ १२ ॥

सर्वभूतपरीवादाक्रोशाँश्च ॥ १३ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ १४ ॥

यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य नियमेन साधयेत् ॥ १५ ॥

उपाकरणाद्योत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमः । लोमसँहारणं माँसँ श्राद्धं मैथुनमिति च वर्जयेत् ॥ १६ ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ १७ ॥

यथागमँ शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यात् । एवं वर्तमानः पूर्वापरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १८ ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्शिश्नोदरारम्भणानास्रावान्परिवृञ्जानोमृतत्वाय कल्पते ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

२. ३. ६.

जात्याचारसँशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥

II. 2, 5, 11. प्रतिघातम् P, N, N. U., M. U., Mr. U; G. U[2,3], G[1,2] are doubtful; P. U., M. U. join Sûtras 11–12.

II. 2, 5, 13. परिवादा° P, N, N. U., M. U., Mr. U., G. U[3]., G[2].

II. 2. 5, 16. °संहरणं N., M. U., Mr. U.; संह्वरणं P. U., text and Com.; °दारणं G. U.,[3] text; °हरणं G. U[3] Com.; °हारिण° G[1].

II. 2, 5, 17. उपेयात् add the Dev. Mss. except N., but see S'rauta Sûtra VIII. 4. 6. where the verb is likewise omitted. It is added only in the first passage, S'r. Sû. III. 17, 8.

II. 2, 5, 18. यथागमनं Md; एवं युक्तो व° G. U[2]; एवं वृत्तो व° G. U[3]; पूर्वापरान्त्सं°, P. N., N. U.

II. 2, 5, 19. घ्राणेन Devanâgarî Mss. except P. sec. m. and N. U.; आश्रावान्, P. pr. m., Md., P. U., M. U., Mr. U.

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्योऽनुख्याता साधुतां प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

धर्मेण वेदानामेकैकाँ शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायाँ शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः समेत्य तस्यासनमाहारयेत् ॥ ७ ॥

शक्तिविषये नाबहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

तस्य पादौ प्रक्षालयेत् । शूद्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

तस्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

सान्त्वयित्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्र्येनेति ॥ १४ ॥

आवसथं दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानँ सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १५ ॥

II. 3, 6, 2. साधुतां प्रतिजानते Md., N. U., G. U[2]; विदथः Md., N. U., G. U[2]; विधतथः G[1].

II. 3, 6, 5. °संयुक्तं P. U., M. U., Mr. U.; स्वधर्मँ युक्तं G[1].

II. 3, 6, 6. पुष्टिं शान्तिं G[2].

II. 3, 6, 7. आहरयेत् P. pr. m., P. U., M. U.; तदभि° G. U[3].

II. 3, 6, 11. आहरयेत् P. pr. m., आहरेत् P. U., M. U.

II. 3, 6, 12. आहरयेत् P. pr. m., P. U., M. U.; समावृत्ते N; समावृत्तेः N. U.

II. 3, 6, 13. अध्ययनात्सांवृत्तिः N. U., G. U[3]; अध्ययनासांविधिः (वृत्तिः sec. m.) अधिकः Md; अध्ययनासांवृत्तिः P. sec., m., G[1,2], G. U[1,2].

II. 3, 6, 15. उपरिशय्यायाः Md; उपरिशय्यादु° N; अभ्यञ्जने च P.

अन्नसँस्कर्तारमाहूय व्रीहीन्यवान्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥ १६ ॥

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदं भूया३ इदा३मिति ॥ १७ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥

द्विषन्द्विषतो वा नान्नमश्नीयाद्दोषेण वा मीमाँसमानस्य मीमाँसितस्य वा ॥ १९ ॥

पाप्मानँ हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २० ॥ ६ ॥

२. ३. ७.

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ १ ॥

योतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोन्वाहार्यपचनः ॥ २ ॥

ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणामश्नाति यः पूर्वोतिथेरश्नाति ॥ ३ ॥

पयउपसेचनमन्नमग्निष्टोमसंमितँ सर्पिषोक्थ्यसंमितं मधुनातिरात्रसंमितं मांसेन द्वादशाहसंमितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुषश्च॥४॥

प्रिया अप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

स यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्येव तत् ॥ ७ ॥

II. 3, 6, 17. अवेक्षते P. U, G. U2,3; भूया इदामिति Md., G2, G. U1,2,3; इदमिति G1.

II. 3, 6, 19. P. U., M. U., Mr. U. join Sûtras 19–20.

II. 3, 7, 1. कुडुंबिनो G2, G. U1,2,3 text and Com.

II. 3, 7, 2. कुडुंबे G1,2, G. U1,2 text and Com., G. U3 text.

II. 3, 7, 5. प्रियाप्रियाश्च G1., G. U3; प्रियाः प्रि° G2; प्रिया अभिप्रिया° P. U., text and Com; प्रिया अपिप्रिया° G. U2.

II. 3, 7, 7. अनूत्तिष्ठति P. pr. m., N., N. U., M. U.; this is the reading explained by Haradatta, but declared to be the less common one; अनुत्तिष्ठति P. U.

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशँसा ॥ ८ ॥

यत्सँसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥

यदुपावर्तते सोवभृथः ॥ १० ॥

इति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामात्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥

आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । व्रात्य क्वावात्सीरिति । व्रात्य उदकमिति । व्रात्य तर्पयँस्त्विति ॥ १३ ॥

पुराग्निहोत्रस्य होमादुपाँशु जपेत् । व्रात्य यथा ते मनस्तथास्त्विति । व्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति । व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्त्विति । व्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ १४ ॥

यस्योद्धृतेष्वहुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । व्रात्य अतिसृज होष्यामि । इत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अनतिसृष्टश्चेज्जुहुयाद्दोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवाँल्लोकानभिजयति द्वितीययान्तरिक्ष्याँस्तृतीयया दिव्याँश्चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिताँल्लोकानभिजयतीति विज्ञायते ॥ १६ ॥

II. 3, 7, 8. Thus Haradatta. It is possible to read दक्षिणाप्रशंसा. But the combination is not good, as a mention of the important *Dakshiṇâ*, not of the less important *Dakshiṇâprasaṁsâ*, is to be expected.

II. 3, 7, 10. यदपाव° G. U[2,3] text and Com.

II. 3, 7, 11. इति ब्रा° all except G[1]., G[2].

II. 3, 7, 13. तर्पयंत्स्विति. P; तर्पयन्त्विति G. U[2] text pr. m. The reading तर्पयन्त्विति, which is found Ath. V. XV., 11, 2, the passage referred to by Âpastamba, is no doubt the original and correct one. But the corruption is ancient and probably goes back to Âpastamba's times, as the Hairaṇyakes'as have it likewise.

असमुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नँ श्रोत्रियाय ददामीत्येव दद्यात् । एवमस्य समृद्धं भवति ॥ १७ ॥ ७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

२. ४. ८.

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेद्वा पुरस्ताच्चेदभिवादितः ॥ १ ॥

शेषभोज्यतिथीनाँ स्यात् ॥ २ ॥

न रसान्गृहे भुञ्जीतानवशेषमतिथिभ्यः ॥ ३ ॥

नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥

गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥

आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७ ॥

दधि मधुसँसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसँसृष्टम् ॥ ८ ॥

अभाव उदकम् ॥ ९ ॥

षडङ्गो वेदः ॥ १० ॥

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा छन्दोविचितिरिति ॥ ११ ॥

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणाँ समाम्नायसमाप्तौ वेदशब्दः । तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥

II. 3, 7, 17. असमुदितः Md; अतिथिब्रुवाणः Md., N. U., M. U., G1., G. U1,2,3.

II. 4, 8, 2. शेषेभोजी P, P. U., Mr. U.

II. 4, 8, 11. ज्योतिषं P. U., N; शिक्षा P, P. U., M. U., Mr, U., but see the Com.

II. 4, 8, 12. समाप्तौ G1, G. U1,3.

अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ १३ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

॥ ८ ॥

२. ४. ९.

श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा सँसाधयेत् ॥ १ ॥

यानवन्तमा यानात् ॥ २ ॥

यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ३ ॥

अप्रतीभायाँ सीम्नो निवर्तेत ॥ ४ ॥

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्वचाण्डालेभ्यः ॥ ५ ॥

नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके ॥ ६ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७ ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥

यथाश्रुति विहारे ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥ १० ॥

काममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥

तथा चात्मनोनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मस्वसमर्थः स्यात् ॥ १२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्षः षोडशारण्यवासिनः ।

II. 4, 9, 2. P. U. om. this Sûtra and its Com.

II. 4, 9, 4. अप्रतिभायां N., P. U, Mr. U.; अप्रतिहायां N. U., but see the Com.; विवर्तेत Md.

II. 4, 9, 5. चण्डालेभ्यः N., Md., G1,2, G. U2 Com; G. U1 om. the text of Sûtras 5–6.

II. 4, 9, 7. च वर्जयेत् N. U.

II. 4, 9, 10. नित्यभाक्तिका° P, P. U., M. U; नित्या भक्तिकाः N, N. U. text, Mr. U.

II. 4, 9, 11. चोपरु° P. U., P. pr. m.

II. 4, 9, 12. कर्मसु समर्थः Md, N, G1,2, G. U1,3 text; कर्मसमर्थः G. U3 text.

II. 4, 9, 13. भक्ष्याः N, P, G1,2, G. U1,3

द्वात्रिँशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥
आहिताग्निरनड्वाँश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषाँ सिद्धिरनश्नतामिति ॥ १३ ॥ ९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

२. ५. १०.

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्षार्हतश्च नियमविलोपः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् । न तदाद्रियेत ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यँ शिलोञ्छः ॥ ४ ॥

अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यवाणिज्याधिकम् ॥ ७ ॥

नाननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् ॥ ८ ॥

अयाज्योनधीयानः ॥ ९ ॥

युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ १० ॥

P.U.,M.U, Md; द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्यामितं Md.—After these two verses, Md, M. U, Mr. U., N. U. add a third: गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योनश्नँस्तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णी भवेत्तु सः ॥ It follows after the इति, which marks the end of the quotation, and is not noticed in the Com.

II. 5, 10, 1. बुभूषा Md., N., P., G.[2], P. U., G. U[1,3], but see the Com.; यज्ञो om. N. U.; विवाहो om. P. U.; नियमलोपः N. U.

II. 5, 10, 4. प्रदानं P. U., M. U.; सिलोञ्छनमन्यच्चापरिगृहीतम् G. U[8]; सिलोञ्छः G[1,2], G. U[1].

II. 5, 10, 7. गोरक्षम् N., Md., G[1,2], G. U[1,2]., P. U. text, but see the Com.

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराङावृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानाँ शास्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन्राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥ १५ ॥

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १६ ॥ १० ॥

२. ५. ११.

इतरेषां वर्णानामा प्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥

न च संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥

सुविचितं विचित्या दैवप्रश्नेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥

एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ ५ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥

यानस्य भाराभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥ ७ ॥

वर्णज्यायसां चेतरैर्वर्णैः ॥ ८ ॥

II. 5, 10, 11. न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेशः प्राञ्जलिः N. U., Mr. U.; न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशः G. U[1]; न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेशः G. U[2], न्यस्तायुधाप्रकीर्णकेशः G. U[3], see also the Com.

II. 5, 10, 12. निर्वेशं P. pr. m., N, P. U., M. U, Mr. U; शास्त्रैरधिकृतानां G. U[3].

II. 5, 10, 13. अतिवर्तेरन् N. U, P. U.; अतिप्रवृत्तेरन् G[1], G. U[1], इतिप्रवृत्तेरन् G[2]; G. U[1,3], begin a new Sûtra with राजानं.

II. 5, 10, 14. शास्त्रकुशलं P. U., M. U.; पुरोहितं om. P. pr. m.

II. 5, 10, 16. अवशोषयेत् P. U., M. U.

II. 5, 11, 3. विचिन्त्या Md.; देवप्र° Grantha Mss. and Md., but see the Com.

II. 5, 11, 7. चातुरस्य G. U[1].

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः॥९॥

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥

धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥

आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतदङ्गम् ॥ १४ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः ॥ १६ ॥

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालंकृत्य ॥ १७ ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १८ ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २० ॥ ११ ॥

२. ५. १२.

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वा वहेरन्स आसुरः ॥ १ ॥

II. 5, 11, 9. °मत्त° om. G. U2.

II. 5, 11, 14. सति N., G2, P. U., G. U1,2, but see the Com.; संपद्यत एषां G. U3.

II. 5, 11, 17. बन्धुशीललक्षणसंपन्नप्रजारोग्याणि G. U3; प्रजाँ सहत्व° P. U., M. U., Mr. U. This reading is explained by Haradatta as the better one, but in the Com. on the Gṛihya Sûtra he prefers that given in the text; शक्तिविषये हेम्ना Md.

II. 5, 11, 19. Md. inserts after this Sûtra: सह धर्मं चरत इति प्राजापत्ये, taken from Âs'valâyana Gṛihya Sûtra I. 6. 1. which is quoted in the Com. on Sûtra II. 5, 12, 2.

II. 5, 11, 20. संवर्तेते P. U. text, Md., G. U3; संवर्त्तते G. U2; सांवर्तयते G. U1 text, see the Com.

II. 5, 12, 1. शक्तिविषये P. U., Md., G2, G. U3.

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्स राक्षसः ॥ २ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥

पाणिसमूढं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणाँश्च ॥ ७ ॥

अनुज्ञाप्य वातिक्रामेत् ॥ ८ ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयीत ॥ ९ ॥

नानाग्नीनां च संनिवापं वर्जयेत् ॥ १० ॥

प्रतिमुखमग्निमाह्रियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ ११ ॥

पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न सँश्लेषयेत् ॥ १२ ॥

स्वपन्नभिनिम्रुक्तोनाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत । श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥ १३ ॥

स्वपन्नभ्युदितोनाश्वान्वाग्यतोहस्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥

II. 5, 12, 2. Md. and G1 insert after this Sûtra: सुप्तानां प्रमत्तानां वा वहेरन्स पैशाचः । which words have been likewise taken from Âs'valâyana and are quoted in the Com.

II. 5, 12, 4. युक्ताः प्रजा भवन्ति P. U., G2. After this Sûtra Md., G1, Mr. U., and N. U. insert: नान्येन होतव्यं होमे तु तस्य संबन्धः [होमेन तु सं° N. U.] अनुद्राहिता तु या कन्यार्तवेन युज्यते सा वृषली । योन्यपूर्वामुद्रहते [पूर्वाद्रहते G1] सा पुनर्भूः ॥ These Sûtras are not noticed in the Com., and without a doubt interpolations.

II. 5, 12, 6. नातिक्रमेत् P., P. U., M. U., G1.

II. 5, 12, 7. N. U. joins Sûtras 7–8; M. U. om. Sûtra 7; G. U2,3 om. the Com. on Sûtras 7–9.

II. 5, 12, 8. वातिक्रमेत P., P. U., G1; वातिक्रमेत् G2, M. U.

II. 5, 12, 9. धारयेत् M. U.

II. 5, 12, 10. संनिपातं G2 ;

II. 5, 12, 13. अभिनिम्रुक्तो P. pr. m., N. pr. m., M. U.; अभिनिर्मुक्तो P. U., text, N. U., M. U., G. U3, अभिनिमृक्तो G. U.2, P. U.

अर्थं वा सिषाधयिषन् ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ १८ ॥

दोषफलसँशये न तत्कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥

न सँशये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ २१ ॥

अभिनिम्रुक्ताभ्युदितकुनखिश्यावदाग्रदिधिषुदिधिषूपतिपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान्गरीयान् ॥ २२ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥ १२ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥

२. ६. १३.

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिः संबन्धः ॥ १ ॥

दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

पूर्ववत्यामसँस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषवान्पुत्र एव ॥ ४ ॥

उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

II. 5, 12, 17. सिसाधयिषन् Grantha Mss. and Md.; सिसाधयिष्यं P. sec. m.; शिषाधयिषन् N; सिसाधयिषु: Dev. Mss. of Com. and P. pr. m.

II. 5, 12, 18. वान्यास्मिन् N., P., Md., P. U, N. U.

II. 5, 12, 22. अभिनिर्मुक्त N. U, P. U, M. U.; °मूक्त G. U2; °मुक्त G. U3; कुनखी P, N, Md, G1, N. U., G. U1; श्यावदद° Md., G1, P. sec. m., N. U; अग्रेदिधिषु P. U., N. U.; दिधिषु om. G. U3; पर्याधातृपर्याहित, परियष्टृपरीष्ट P. U, M. U, Mr. U.; निर्वेशो P. U, N. U, M. U, Mr. U; compare Âp. S'r. Sû. IX, 12, 11.

II. 5, 12 23. एके om. Md; G. U3 has a lacuna, extending from the latter portion of the Com. on Sûtra 22, to the first half of the Com. on II. 6, 13, 5. The piece has, however, been, inserted after II. 6, 13, 7.

अथाप्युदाहरन्ति ।
इदानीमेवाहं जनक स्त्रीणामीर्ष्यामि नो पुरा ।
यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ॥
रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।
तस्माद्भार्यां रक्षन्ति बिभ्यन्तः पररेतसः ॥
अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः ।
जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ६ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥ १० ॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दुहितृमतेऽधिरथँ शतं देयं तन्मिथुया कुर्यादिति । तस्यां क्रयशब्दः संस्तुतिमात्रम् । धर्माद्धि संबन्धः ॥ ११ ॥

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

II. 6, 13, 6. (*a*) जनकः Dev. Mss. (except N.) and Md., so also Haradatta, who misunderstood the reading of the Grantha Mss. which may stand for जनकः or जनक. The correct explanation is given by Govindasvâmin on Baudh. Dh. S'. II. 3, 34.—एव is probably an interpolation made before Âpastamba's times, see Baudh. loc. cit.—(*b*) यदा om. P. U. text; तु पुत्र° P; पुत्रं ब्रुवन् G[2]; (*c*) पुत्रं जनयति P. pr. m., Md., P. U., M. U.; यमस्य सा° P. U.; (*d*) भार्यां रिरक्षन्ति P. U., text, भार्यां संरक्षन्ति N. U. sec. m.; (*e*) रक्षयत P. U. text; रक्षध G. U[3]; (*f*) मोघं ते वेत्था P. U. text; वेत्था P. pr. m., M. U. text; वेद्धा G. U[2] pr. m.

II. 6, 13, 8. दृश्यते P. U., M. U.

II. 6, 13, 9. अनुवीक्ष्य Md.

II. 6, 13, 11. अतिरथं N. U. text, P. sec. m., Md., G[1,2]; अधिरथशतं G. U[2]; रथशतं P. U. text, रथं शतं M. U., P. pr. m.; धर्मार्थसंबन्धः P., P. U., text, M. U. text, Mr. U. text. according to the Hir. Dh. Sû.—G. U[1] begins a new Sûtra with तन्मिथुया; G. U[3] has only a portion of the text and of the Com.

II. 6, 13, 12. ज्येष्ठं हि Md.

२. ६. १४.

जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहाप्य ॥ १ ॥

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥

तदभाव आचार्य आचार्याभावेन्तेवासी हृत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ ३ ॥

दुहिता वा ॥ ४ ॥

सर्वाभावे राजा दायँ हरेत ॥ ५ ॥

ज्येष्ठो दायाद इत्येके ॥ ६ ॥

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७ ॥

रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥

अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीत्येकवच्छ्रूयते॥१२॥

अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा तस्मादजावयः पशूनाँ सह चरन्तीति। तस्मात्स्नातकस्य मुखँ रेभायतीव। तस्माद्बस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ १३ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ १४ ॥

II. 6, 14, 1. उन्मत्त च पतितं च G. U[3]; च om. P. U., M. U.; पतितं om. N. U.

II. 6, 14, 3. चोपयोजयेत P. U, M. U. text.

II. 6, 14, 5. हरेत् Devanâgarî Mss. and G[2].

II. 6, 14, 6. दायहर P., P. U., M. U.

II. 6, 14, 8. परिभाण्डं Devanâgarî Mss. and G[2]; G. U[2,3] doubtful.

II. 6, 14, 10. तच्छास्त्रैः प्र° G[2].

II. 6, 14, 12. अथापि om. G[2]; अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्धनेनं G[1]; तथापि G. U[1].

II. 6, 14, 13. तथापि G[2]; सह सञ्चरन्ति G. U[3]; रेकायतीव Md., N., G[2], G. U[1].

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोपि तमभागं कुर्वीत॥१५॥

जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥

पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥

तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥

न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥२०॥१४॥

२. ६. १५.

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्चा सप्तमात्पुरुषाद्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्यापरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३ ॥

हर्तारश्च ॥ ४ ॥

भार्यायां परमगुरुसँस्थायां चाकालमभोजनम् ॥ ५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥ ६ ॥

केशान्प्रकीर्य पाँसूनोप्यैकवाससो दक्षिणामुखाः सकृदुपमज्योत्तीर्योपविशन्ति ॥ ७ ॥

एवं त्रिः ॥ ८ ॥

II. 6, 14, 15. द्रव्याणि om. P. U., P. sec. m.

II. 6, 14, 16. N. U. joins Sûtras 16–17.

II. 6, 14, 18. The Devanâgarî Mss. of the Com. join Sûtras 18–19; पुण्याक्रियासु N. U.

II. 6, 14, 20. स्त्रिया नैमित्तिके Devanâgarî Mss. except P. sec. m., according to the Hir. Dh. Sû.; स्त्रिया स्तेयं P. U.; नैमित्तिकदाने Md.; स्तेयमित्यु° N. U.

II. 6, 15, 2. विज्ञायते Md.; N. U. begins new Sûtras with यावता । तेषां । गर्भान् ॥

II. 6, 15, 4. भर्त्तारश्च G. U1; P. U. joins Sûtras 3–4.

II. 6, 15, 5. भार्यायाः P., G. U3, G. U2 Com.

II. 6, 15, 7. N. U. joins 7–9, G. U1 Sûtras 7–8; तेषु पांसू° G. U3; उत्तीर्य om. P. U. text.

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

इतरेषु चैतदेवैक उपदिशन्ति ॥ १० ॥

शुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृत इति दानानि प्रतिपादयति ॥ १२ ॥

यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

तथावरान्नसँसृष्टस्य च ॥ १५ ॥

अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिञ्जुहुयात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

II. 6, 15, 9. After उत्सिच्य Md. inserts the following S'lokas: विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेहनि रात्रिषु । संध्योद्भवैस्तथा मन्त्रैरस्थिमांसत्रयैः सह ॥ एकत्वं सहते भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । तस्मादुदकपिण्डे च भर्तुर्गोत्रेण दीयतामिति ॥

II. 6, 15, 10. चैवमेक G. U[3].—After this Sûtra M. U., Mr. U., P. U., and N. U., insert the following Sûtras ब्राह्मणश्चा [°श्च M. U. °णाश्च N. U.] एतस्मिन्कालेमात्याः केशश्मश्रूणि वापयन्ति । [वा वपन्ति M. U.] । समावृत्ता न वापयेरन् [वा वपेरन् M. U.] । न विहारिण इत्येके । अनशनाध्ययनाधःशयनोदकोपस्पर्शनान्याकालमनूचानेषु द्व्यहं त्र्यहं षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्वनशनवर्जं संवत्सरं मातरि पितर्याचार्य इत्येके ॥ P. pr. m. has the first three Sûtras, on which the Devanâgarî Mss. of the Ujjvalâ give a commentary, which is, however, Mahâdeva's on the Hir. Dh. Sû. N. U. says at the end of the passage व्याख्या त्रुटितं । The Hiraṇyakes'i-Sûtra has the same words, but it gives instead of ब्राह्मणश्च the word ब्राह्मणान् which stands after एके at the end of the passage and belongs to our Sûtra 11. The Grantha Mss., Md. and N. show no trace of the interpolation which is due to a correction of the Devanâgarî Mss. with the help of Mss. of the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

II. 6, 15, 12. शौचतश्च Md; प्रतिगृहीतृतः Devanâgarî Mss, which, however, cannot be relied on, as they are copies of Grantha Mss., and as Haradatta is silent regarding the form.

II. 6, 15, 13. यस्याग्रं N. U., P. pr. m., M. U., Mr. U., P. U.; P. U. leaves out the Com. and joins Sûtras 13–15; अग्नौ दीयते P. U.

II. 6, 15 14. M. U. joins Sûtras 14–15.

II. 6, 15, 15. तथापरान्न° P. U., N. U.

II. 6, 15, 16. अहविष्यस्य om. Md., G[1]; M. U., P. U. begin a new Sûtra with तद्धुतम्.

न स्त्री जुहुयात् ॥ १७ ॥

नानुपेतः ॥ १८ ॥

आन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ १९ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २० ॥

यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ २१ ॥

ओपनयनादित्यपरम् ॥ २२ ॥

अत्र ह्यधिकारः शास्त्रैर्भवति ॥ २३ ॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

२. ७. १६.

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुरा बभूवुः । अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिँल्लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ ३ ॥

मासि मासि कार्यम् ॥ ४ ॥

II. 6, 15, 21. जानीयुः M. U., Mr. U., P. U.

II. 6, 15, 22. औपनयनादि° P. U., G1,2.

II. 7, 16, 2. प्रजानिश्रेयसाय च P, M. U, G. U3. Haradatta prefers and explains this reading. प्रजानिश्रेयसार्थं P. U; Mr. U. om. the Sûtra. The reading, given above, exhibits the old Vedic instrumental of an *a*–stem, ending in *â*.

II. 7, 16, 4. मासि मासि श्राद्धम् G. U2; श्राद्धं कार्यम् G. U3; M. U. inserts before this Sûtra मासि श्राद्धमपरपक्षस्योत्तमेहनि। कर्तव्यमिति शेषः अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् नित्यमुत्तमेहनि अमावास्यायां स्पष्टमाहापस्तंबः॥ मासि मासि कार्यम् ॥ and then follows the Com. on the latter words. P. U., Mr. U. have the same words, down to अमावास्यायां, giving however, उत्तरे for उत्तमे, and they omit the real Sûtra. The interpolation has been taken from the Hir. Dh. Sû. and Mahâdeva's Com. thereon.

अपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान् ॥ ५ ॥

तथापरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितॄन्प्रीणाति ।
कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ७ ॥

प्रथमेहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ८ ॥

द्वितीयेस्तेनाः ॥ ९ ॥

तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः ॥ १० ॥

चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमाँसः । बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

षष्ठेध्वशीलोक्षशीलश्च ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

नवम एकखुराः ॥ १६ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः । युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुधे राद्धिः ॥ २१ ॥

II. 7, 16, 5. N. U. joins अपरपक्षस्य with the preceding Sûtra.

II. 6, 17, 6. अपर° om. M. U., P. U., P. pr. m.

II. 6, 17, 8. अपत्यं P, N. U. text; अपत्य M. U. text.

II. 6, 17, 12. बह्वपत्यो भव्यापत्यो न P. pr. m, M. U., Mr. U, P. U, N. U.; though the second word is explained in several Devanâgarî copies of the Com., it is an interpolation, taken from the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

II. 6, 17, 14. कर्षराद्धिः P., M. U., Mr. U., P. U.

II. 6, 17, 17. व्यवहारराद्धिः Mr. U., M. U.

II. 6, 17, 18. °सीसं वा P. U.

II. 6, 17, 19. द्वादश्यां Mr. U. Similarly in Sûtras 20-22 त्रयोदश्यां । चतुर्दश्यां । पञ्चदश्यां ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो मूलफलानि ॥ २३ ॥

स्नेहवति त्वेवान्ने तीव्रतरा पितॄणां प्रीतिर्द्राघीयाँसं च कालम् ॥ २४ ॥

तथा धर्माहृतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २५ ॥

संवत्सरं गव्येन प्रीतिः ॥ २६ ॥

भूयाँसमतो माहिषेण ॥ २७ ॥

एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां माँसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

॥ १६ ॥

२. ७. १७.

खड्गोपस्तरणे खड्गमाँसेनानन्त्यं कालम् ॥ १ ॥

तथा शतबलेर्मत्स्यस्य माँसेन ॥ २ ॥

वार्ध्राणसस्य च ॥ ३ ॥

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान्ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान् ॥ ४ ॥

गुणहान्यां तु परेषाँ समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ५ ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

II. 7, 16, 23. व्रीहियवा om. P. U.

II. 7, 16, 24. च om. N., Md., P. U; स्नेहवत्येव—पितृणां प्रीणाति G. U[3]; पितॄन् प्रीणाति G. U[1].

II. 7, 16, 27. भूयाँसं च कालमतः N.

II. 7, 17, 1. आनन्त्यकालं N., Mr. U.; अत्यन्तं N. U., M. U. and Haradatta according to M. U., Mr. U., P. U., G. U[2], but his reading is अनन्तं according to the Com. in G.—U[3]. G. U[1] has both times आनन्त्यं in the Com.

II. 7, 17, 2. च मत्स्यस्य Md.

II. 7, 17, 3. वार्ध्राणस्य P., pr. m., N.

II. 7, 17, 4. °स्तुष्टो P., P. U., G[2], but see the Com.; °संबद्धान् P.

II. 7, 17, 5. गुणहानौ P. U.; समुदितः N. U., N.

संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितॄन्गच्छति नोत देवान् ।
इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ८ ॥

इहैव संभुञ्जती दक्षिणा कुलात्कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥

पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥

अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥

तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥

त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥

यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः समवदाय शेषस्य ग्रासावरार्ध्यं प्राश्नीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानाँ हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥ १७ ॥

उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥

काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च
श्वभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥ ॥ १९ ॥

श्वित्रः शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदूषणा भवन्ति ॥ २१ ॥

II. 7, 17, 8. संभोजिनी P. U.; नोथ G. U^1; नो च Md.; नापि M. U., Mr. U.

II. 7, 17, 9. संभुञ्जति P. sec. m., G. U^1, G^2; the quantity of the last vowel is uncertain in G. $U^{2,3}$; संभुञ्जनी P. U. Com., Mr. U., M. U., G^1; संभोजिनी P. U.; भिक्षा P. U. text.

II. 7, 17, 11. निमन्त्रणं Md.; P. U. and M. U. join Sûtras 11–13.

II. 7, 17, 13. आमन्त्रिणं G. U^1.

II. 7, 17, 16. ग्रासवरार्ध्यं G^1, Md., N., P. U., G. U^1 Com., G. U^3.

II. 7, 17, 17. N. U. adds तिलप्रकरणं च according to the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

II. 7, 17, 21. श्वित्री N., P. U. Com., G. U^3 Com.; श्वित्रिशशिपि° G. U^3 text; M. U., Mr. U. add after the first word कुष्ठी सर्वविक्रयी वृषलीपती राजभृतः; N. U. adds after आयुधीयपुत्रः । कुष्ठी वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृत्योप्रज्ञातः· These additions have been taken from the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ॥ २२ ॥

न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥ २३ ॥

आरब्धे चाभोजनमा समापनात् ॥ २४ ॥

अन्यत्र राहुदर्शनात् ॥ २५ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने सप्तमः पटलः समाप्तः ॥

२. ८. १८.

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु माँसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥

कृष्णधान्यँ शूद्रान्नं ये चान्येनाश्यसंमताः ॥ २ ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् । स्मृतिमिच्छन्यशो मेधाँ स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ३ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृशन्ननग्निपक्ववृत्तिरच्छायोपगः स्थानासनिकः संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् । एतदष्टाचत्वारिंशँत्संमितमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५ ॥

II. 7, 17, 22. त्रिनाचिकेतः all Mss. except Md., N. U., P. U.; पञ्चाग्निः G[1], M. U.; ज्येष्ठसामिको G[1], G. U[1,3]; °सामिगो G[2], G. U[1] Com.; वेदाध्याप्य° N., P. pr. m. The readings ज्येष्ठसामिको । वेदाध्यापी and पञ्चाग्निः are mentioned by Haradatta, likewise another one, not found in our Mss., श्रोत्रियपुत्रः; P. U. and M. U. add after श्रोत्रियः । ब्रह्मदेयानुसंतानी; P. pr. m. has the same word which has been corrected to °संतान.

II. 7, 17, 23. This Sûtra and the following ones down II. 8, 18, 2. (text) are omitted in G. U[2].

II. 7, 17, 24. Md. adds अपरिमितं सर्पिः.

II. 7, 17, 25. G. U[3] text om. this Sûtra. According to Haradatta, it was not received by the Northerners, and it ought to stand before Sûtra 24; G. U[1] joins Sûtras 24-25.

II. 8, 18, 2. °धान्यं च P. U.

II. 8, 18, 3. मेधास्वर्गं Md.; पुष्टिं च Md.; G. U[2] om. स्वर्गं पुष्टिं; P. U., G. U[2,3] begin a new Sûtra with स्मृतिम्.

II. 8, 18, 4. उपस्पर्शन् P. U., M. U., G[1], G. U[1]; अच्छायोपकः P. sec. m.; अच्छायोपगतः G[1], G. U[3], N. U.

बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे सँस्कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ७ ॥

यैरन्नँ सँस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥ ८ ॥

तानि च भुक्तवद्भ्यो दद्यात् ॥ ९ ॥

समुदेताँश्च भोजयेत् ॥ १० ॥

न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥

एवँ संवत्सरम् ॥ १२ ॥

तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १३ ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १५ ॥

उभयान्पश्यति ब्राह्मणाँश्च भुञ्जानान्माने च पितॄनित्युपदिशन्ति ॥ १६ ॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥

श्राद्धेन हि तृप्तिं वेदयन्ते पितरः ॥ १८ ॥

तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥ १८ ॥

२. ८. १९.

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनोजिनं वस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥

II. 8, 18, 6. कुर्वन्ति P.

II. 8, 18, 8. च om. P. U.; एषु च G. U[2] text and Com.

II. 8, 18, 10. समुदितांश्च M. U., P. U.; असमुदितांश्च Mr. U.

II. 8, 18, 14. च om. G. U[2].

II. 8, 18, 15. ब्राह्मणान्भोजयेत् om. N.

II. 8, 18, 16. उभयोश्च P. U. text; उभयांश्च P. U. Com., M. U., Mr. U.; मानेन N.; मानेन च G. U[3] text; इति om. Md.

II. 8, 18, 17. अतः om. G. U[2,3] text.

II. 8, 18, 18. श्राद्धकल्पेन G[2]; तृप्तिं हि N., G[1], N. U., G. U[2]; तृप्तिं निवेदयन्ते G. U[3].

II. 8, 19, 1. प्रास्य P., Md., G. U[1], mentioned by Haradatta; प्रास्य च G. U[3]; तदासीनो G. U[3]; वस्तश्च N. U.; वस्तस्य च Md.

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ २ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥

न चान्येनापि भोक्तव्यः ॥ ४ ॥

यावद्ग्रासँ संनयन् ॥ ५ ॥

अस्कन्दयन् ॥ ६ ॥

नापजहीत ॥ ७ ॥

अपजहीत वा ॥ ८ ॥

कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीत सहाङ्गुष्ठम् ॥ ९ ॥

न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ १० ॥

पाणिं च नावधूनुयात् ॥ ११ ॥

आचम्य चोर्ध्वौ पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् ॥ १२ ॥

ततोग्निमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १४ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि च वर्जयेत् ॥ १५ ॥

सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १६ ॥

नैय्यमिकं तु श्राद्धँ स्नेहवदेव दद्यात् ॥ १७ ॥

II. 8, 19, 2. अनायुष्यं हि N., agreeing with the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

II. 8, 19, 3. प्रशस्तः G[1], P., N., and Devanâgarî copies of the Ujjvalâ. N. U. divides this Sûtra into three.

II. 8, 19, 4. भोक्तव्यम् G. U[1,2,3]. Haradatta prefers this reading, but likewise mentions the other one.

II. 8, 19, 5. All Mss. of the Com. except N. U. join Sûtras 5-9, but repeat them nearly all separately.

II. 8, 19, 7. अपजिहीत P., G[2], N. U., P. U., M. U., Mr. U., G. U[1]; G[1] has only the beginning and the end of Sûtras 7–11.

II. 8, 19, 8. अपजिहीत P., N., N. U., P. U., M. U., Mr. U., G[2], G. U[1].

II. 8, 19, 10. च om. P., P. U., Mr. U.

II. 8, 19, 11. धुनुयात् P., P. U., M. U., Mr. U.

II. 8, 19, 12. आचम्योर्ध्वौ P., P. U., M. U., Mr. U., G[2].

II. 8, 19, 15. °कानुदेश्यान्नानि P., P. U.; °नुद्दिश्यानि Md.; °नुद्देश्यानि N., N. U., G[1].

II. 8, 19, 17. तु om. P., N., P. U.; च for तु N. U.; श्राद्धं om. G. U[2].

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ १८ ॥

अभावे तैलँ शाकमिति ॥ १९ ॥

मघासु चाधिकँ श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ २० ॥ १९॥

२. ८. २०.

मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात्तेनोपयोजयेत् ॥ १ ॥

समुदेताँश्च भोजयेन्न चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्युः ॥ २ ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्यैकरात्रमवरार्ध्यमुपोष्य तिष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकँ श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयीत ॥ ३ ॥

एवमहरहरा परस्मात्तिष्यात् ॥ ४ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥

त्रीँस्तृतीये ॥ ६ ॥

एवँ संवत्सरमभ्युच्चयेन ॥ ७ ॥

महान्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥

आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥

भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

II. 8, 20, 1. तेनोपायेनोपयोजयेत् N., P. pr. m., P. U., G. U3.

II. 8, 20, 2. समुदितांश्च N. pr. m.

II. 8, 20, 3. अपरार्ध्यं M. U.; उपवासमुपोष्य P. sec. m.; ब्राह्मणान् N. U.; सिद्धं G. U1 text, sec. m.; वाचयेत् N. U.

II. 8, 20, 7. तेषामभ्युच्चयेन G1.

II. 8, 20, 11. P. joins Sûtras 11-12., N. U. om. the text.

II. 8, 20, 12. पदस्य P. U., text, G1.

प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥

जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥

नखैश्च नखवादनम् ॥ १५ ॥

स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ १७ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥

प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥

यन्ता चातीर्थे यतो न भयँ स्यात् ॥ २० ॥

संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान्भोगान् ॥ २२ ॥

एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥ २० ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्नेऽष्टमः पटलः समाप्तः ॥

२. ९. २१.

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ्यमिति ॥ १ ॥

तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥

सर्वेषामनूत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥

बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत ॥ ५ ॥

II. 8, 20, 13. प्रेंखोळनं G. U1,2,3; प्रेंखोलं Md.; प्लेंखोळनं G1,2; N. U. joins Sûtras 13–14.

II. 8, 20, 14. अभ्याधानं P., P. U.; जंघायां Md.; अत्याथानं G. U2.

II. 8, 20, 15. °वादन° Md., P. sec. m., N. U., G. U.1, G2; this reading is mentioned by Haradatta. N. U. joins Sûtras 15–16.

II. 8, 20, 19. च om. N. U.; चातीर्थे G. U1, text.

II. 8, 20, 21. मनुष्याणां N.

II. 9, 21, 1. वानप्रस्थम् N., Md., G2, G. U1,3, text, Mr. U. text.

II. 9, 21, 3. समानाचार्य° Md.

II. 9, 21, 4. अनूत्सर्गे P., P. U. text, N. U. text; N. U. places Sûtra 4 after Sûtra 5, agreeing with the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

II. 9, 21, 5. कामयेत् Md.

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ ८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ९ ॥

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः ।
स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानिहोनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥ १३ ॥

बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ १९ ॥

II. 9, 21, 6. अनूपसीदताचार्य॰ Md., अनुवसीदताचार्य॰ P. U. text; अनूपासीदत G. U[3]; अनुप्रयुञ्जानस्य N. U., according to the Hiraṇyakes'i-Sûtra; ब्रह्मचारिणः om. N.

II. 9, 21, 7. Left out in N.

II. 9, 21, 8. अत एव om. N.; व्रजति P., P. U.; अत्र व्रजति Md.

II. 9, 21, 10. Md. has the first five words twice; उपलभ्य P. U.

II. 9, 21, 12. सर्वतो मोक्षम् P. U.; मोक्षमेति Md.; मोक्षमित्येके P. sec. m., according to the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

II. 9, 21, 13. ॰दुःखे प्रियाप्रिये वेदानिमं P., N., N. U., P. U., Mr. U., but not explained in the Com.

II. 9, 21, 16. उपलभ्येत P., pr. m. and text. m., M. U., Mr. U.; उपालभेत G[1], G. U[1].

II. 9, 21, 19. P. U. joins Sûtras 19–20.

तस्योपदिशन्ति ॥ २० ॥

एकाग्निरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः ।
स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २१ ॥ २१ ॥

२. ९. २२.

तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयँश्चरेत् ॥ २ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

ततोपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् ॥ ४ ॥

तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

अथ वानप्रस्थस्यैवानुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥

विद्याँ समाप्य दारं कृत्वाग्नीनाधाय कर्माण्यारभते सोमावरार्ध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ ७ ॥

गृहान्कृत्वा सदारः सप्रजः सहाग्निभिर्बहिर्ग्रामाद्वसेत् ॥ ८ ॥

एको वा ॥ ९ ॥

शिलोञ्छेन वर्तयेत् ॥ १० ॥

न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १२ ॥

शनैरपोभ्यवेयादभिघ्नन्नभिमुखमादित्यमुदकमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

II. 9, 21, 21. G. U1,2 join Sûtras 20-21; उत्सृज्यमानो P., P. U., Md., N. U.

II. 9, 22, 2. फलैः and इति om. P. U.; फलैः om. Md., N.; पर्णैः om. P. pr. m., M. U.; वर्णैः Mr. U., M. U.

II. 9, 22, 7. दारं च Md.; आरंभते Md., G1,2; आरभेत P. U., M. U., Mr. U., according to the Hiranyakes'i-Sûtra. सोमापराद्ध्यानि G. U2, Com.

II. 9, 22, 8. सप्रजाः Md.; गृहान्—सप्रजः om. G1.

II. 9, 22, 10. सिलोञ्छेन Grantha Mss.

II. 9, 22, 11. G. U1 joins Sûtras 11–12.

II. 9, 22, 13. अभ्युपेयात् G2; अभ्युपोयात् G. U1; अनभिघ्नन् P., P. U., M. U., Mr. U., and in the Com. न ताडयेत् । but the Com. of the Grantha Mss. is हस्तेनोदकन्ताडयन्नुदकमुपस्पृशेत् ।; अभिमुख आदित्यम् P. U., M. U.; अभिमुखनादि° P. sec. m.

इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४ ॥

तस्य द्वंद्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थभोजनार्थवासिपरशुदात्रकाजानाम् ॥ १५ ॥

द्वंद्वानामेकैकमादायेतराणि दत्त्वारण्यमवतिष्ठेत ॥ १६ ॥

तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च ॥ १७ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥ १८ ॥

सर्वं चोपाँशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

नारण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २० ॥

अग्न्यर्थँ शरणम् ॥ २१ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ २२ ॥

अनुपस्तीर्णे शय्यासने ॥ २३ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥ २२ ॥

२. ९. २३.

भूयाँसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायं प्रातरर्थमाहरेत् ॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयँश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोपो

II. 9, 22, 14. उदकस्पर्शन° P., P. U., N. U., M. U.

II. 9, 22, 15. Before this Sûtra P. U., N. U. insert क्षारलवणमधुमांसानि वर्जयेत् ॥ गतमेतत्, according to the Hirnyakes'i-Sûtra; द्वंद्व P.; द्वंद्वपात्राणां N. U.; एकैक G², Md.; उपदिशंति om. Md., N. U.; पाकार्थे Md., N. U.; पाकार्थं भोजनार्थं P., P. U., M. U.; वाशी P. U., M. U.; वाचि Md.; दातृ P. sec. m.

II. 9, 22, 16. द्वंद्वानाम् om. N. U. according to the Hirnyakes'i-Sûtra; इतराणि दत्त्वा om. G. U¹, N. U.; अवतिष्ठेत् N. U., M. U.; अवतिष्ठते Md., G. U².

II. 9, 22, 17. होमवृत्तिः P.; होमावृत्तिः N. U.; च विहितम् P. U., P., according to the Hiranyakes'i-Sûtra; विहितम् N. U.

II. 9, 22, 18. ते कार्याः P. U., N. U., N., P. sec. m., G. U¹ text, according to the Hir. Dh. Sû.

II. 9, 22, 20. न om. G¹,².

II. 9, 23, 2. पत्रैः for पर्णैः P. U., M. U., according to the Hiranyakes'i-Sûtra.

वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ २ ॥

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति ॥ ३ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिरर्षयः ।
दक्षिणेनार्यम्णः पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ ४ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिरर्षयः ।
उत्तरेणार्यम्णः पन्थानं तेमृतत्वँ हि कल्पते ॥ ५ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशँसा ॥ ६ ॥

अथापि संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ७ ॥

यथा वर्षं प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवंयुक्तम् ॥ ८ ॥

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानेतानेके ब्रुवते ॥ ९ ॥

त्रैविद्यवृद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा । तत्र यानि श्रूयन्ते व्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसंबन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति तैर्विरुद्ध आचारोप्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १० ॥

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोन्ते पुरुषसँस्कारो विधीयते ॥ ११ ॥

II. 9, 23, 3. P. U., M. U., N. U., G. U[2] join Sûtras 3-4; G. U[1] separates them by a horizontal stroke.

II. 9, 23, 4. ईषिर ऋषयः P., M. U., Mr. U., G. U[2]; एषिर मोषयः G[1]; the second line becomes perfectly regular, if the vedic form पन्थां is substituted for पन्थानम्.

II. 9, 23, 5. नेषिर ऋषयः P., M. U., Mr. U., G. U[2]; नेषिरे मोषयः G[1]; कल्पते is, of course, an old corruption of the text for भोजरे, probably dating from a period antecedent to Âpastamba's times. In the second line the metre requires पन्थां.

II. 9, 23, 8. °जवतां य्यचा° G[1,2].

II. 9, 23, 9. °फलवत्वाच्च P., pr. m., P. U.; एतान् om. P. U.

II. 9, 23, 10. निष्ठास्तत्र Md.; निष्ठाः G[2]; आचारो वेदाः प्रमाणम् Md.; आचारः प्रमाणम् N. U. text; आचारप्रमाणम् N.; आचारो न प्रमाणम् P. according to the Hiraṇyakes'i-Sûtra.

II. 9, 23, 11. स्मशानं श्रूयते P. U.

ततः परमनन्त्यं फलँ स्वर्ग्यशब्दँ श्रूयते ॥ १२ ॥ २३ ॥

२. ९. २४.

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १ ॥

अथापि स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यम् । देहत्वमेवान्यत् ॥ २ ॥

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषाँ सांपरायेण कीर्तिँ स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

एवमवरोवरः परेषाम् ॥ ४ ॥

आ भूतसंप्लवात्ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥

पुनःसर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ ६ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिँ श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् ।
य एतानि कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वँसतेन्यत्प्रशँसन्निति ॥ ८ ॥

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वँसन्ति यथा पर्णं वनस्पतेः । न परान्हिँसन्ति ॥ ९ ॥

II. 9, 23, 12. स्वर्ग्यं शब्दं G[1,2]; स्वर्गशब्दं Md., P, N, P. U., M. U., G. U[2] text; अनन्तं G. U[2] text.

II. 9, 24, 1. P. U. and M. U. begin a new Sûtra with प्रजामनु.

II. 9, 24, 3. The text of the Sûtra om. N. U.; तेषु कर्मसु Md.; सुवर्गं N.; स्वर्ग्यं G. U[1]; P. U. and M. U. join Sûtras 3–6.

II. 9, 24, 4. अपरोपरः P. pr. m.; अवरोपरः Md.

II. 9, 24, 5. स्वर्गजीविनः N., Md., G. U[2].

II. 9, 24, 6. पुनः स्वर्गे all Mss.; but see the Com., and the Hiraṇyakes'i-Sûtra has too सर्गे.

II. 9, 24, 7. P. U. joins Sûtras 7–8.

II. 9, 24, 8. त्रैं वि॰ G[1]; त्रयीविद्यां M. U., P. U., N.; त्रयोवि॰ N. U.; प्रजापतिं G. U[2], P. U. text, sec. m.; श्रद्धां—प्रदानम् om. G. U[2].

II. 9, 24, 9. न परान्हिनस्ति N. U.; परां हिंसन्ति G[1,2]; न परान्हिंसन्ति om. P. U.; M. U.; Mr. U., text, P., P. U., M. U., and Mr. U. begin a new Sûtra with यथा.

नास्यास्मिँल्लोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा परस्मिन्कर्मफलैः [॥ १० ॥

तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्ऋषीणामिति सर्गोयम् ॥ १२ ॥

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्सशरीरोन्तवन्तं लोकं जयति संकल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणाम् ॥ १४ ॥२४॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने नवमः पटलः समाप्तः ॥

२. ९. २५.

व्याख्याताः सर्ववर्णानाँ साधारणवैशेषिका धर्माः । राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥

दक्षिणाद्वारं वेश्म पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥

अन्तरस्यां पुरि वेश्म ॥ ३ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरँ सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं संदृश्येत बहिरन्तरं चेति ॥ ५ ॥

सर्वेष्वेवाजस्रा अग्नयः स्युः ॥ ६ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ ७ ॥

आवसथे श्रोत्रियावरार्ध्यानतिथीन्वासयेत् ॥ ८ ॥

II. 9, 24, 10. परस्मिन् लोके P. U.

II. 9, 24, 11. N. U. and P. join Sûtras 12–14 as far as पुण्यकृतः.

II. 9, 24, 12. ज्वलत्युपलभ्यन्ते G. U^1.

II. 9, 24, 14. तत् om. P. pr. m., P. U., G. U^2.

II. 10, 25, 2. पुरीञ्च G. U^1.

II. 10, 25, 3. पुरी G^2, G. U^1.

II. 10, 25, 4. P. U. and M. U. begin a new Sûtra with तस्य°.

II. 10, 25, 5. संदृश्यते P. sec. m.; दृश्येत G^1.

II. 10, 25, 6. °जस्राग्नयः G. U^1, M. U; अग्नयः om. G^2.

II. 10, 25, 8. °न्वासयेत् om. G^1, as well as Sûtra 9. After this Sûtra M. U., P. U., N. U., and P. pr. m. insert another Sûtra तेषां पूजा श्रेयस्यात्मनः कुर्यात् [कार्या वा N. U.,] which seems to have been taken from the Hiranyakes'i-Sûtra; compare also above II, 3, 7, 12.

तेषां यथागुणमावसथाः शय्यान्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥
गुरूनमात्याँश्च नातिजीवेत् ॥ १० ॥
न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां वावसीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चित् ॥ ११ ॥
सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्निवपेद्युग्मान्वैभीतकान्यथार्थान् ॥ १२ ॥
आर्याः शुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ॥ १३ ॥
आयुधग्रहणं नृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन् ॥ १४ ॥
क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५ ॥ २५ ॥

२. १०. २६.

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्ब्राह्मणेभ्यो यथार्हमनन्ताँल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥
ब्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥
एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥

II. 10, 25, 9. तेभ्यो N. U. according to the Hir. Sû.; शय्या अन्न° P., N., G_2, N. U., P. U. text.

II. 10, 25, 11. P. U. begins a new Sûtra with अभावाद°; M. U. text om. these words; वासीदेत् G. $U^{1,2}$ text.

II. 10, 25, 12. सभायां P., N., G_2, P. U; उद्धृत्य M. U., P. U., N. U., G. U^2 Com.

II. 10, 25, 13. दैवितारः P. U.; दिवितारः G^2; जीवितारः G^1.

P. U., N. U.

II. 10, 26, 1. अनुरोधेन N. U.; ददात् N. U ; दद्यात् P. sec. m.; यथार्थम् Md; G. U. om. क्षेत्रं—जयति.

II. 10, 26, 2. उपजिगीषमाणः N, P. sec. m., G^1, G. U^1 text; अपजिहीर्षमाणः M. U, P. U., N. U., according to the Hiraṇyakes'i-Sûtra; अवजिगीषमाणः G. U^2, Com.; अवज्जि° G. U^2 text.

II. 10, 26, 3. शूद्रा P. pr. m., M. U.;

ग्रामेषु नगरेषु चार्याञ्छुचीन्सत्यशीलान्प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥४॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥

क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ७ ॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८ ॥

धार्म्यँ शुल्कमवहारयेत् ॥ ९ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥

कुमाराश्च प्राग्व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ॥ १६ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ १७ ॥

अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन्कुमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥

II. 10 26, 4. आर्यादीन् N. U; धर्मार्थकुशलान्प्रजा° P, P. U., N. U., according to the Hiranyakes'i-Sûtra; विदध्यात् P, P. U., N. U., Md, M. U.

II. 10, 26, 5. पूरुषाः G. U2., text.

II. 10, 26, 6. रक्षन् N. U., Md, mentioned dy Haradatta as an अपपाठः.

II. 10, 26, 8. येर्मुष्यते P. U; मुच्यते P. sec. m.; मनुष्यते G. U1 text; प्रतिदातव्यम् Md.

II. 10, 26, 9. धर्म्यं G. U1,2; अपहारयेत् P. sec. m. approved of by Haradatta

II. 10, 26, 13. विद्यार्थिनो G1; वसन्तीति Md.

II. 10, 26, 15. शूद्राश्च Md; शूद्राश्च ये G2; शूद्रस्य P. sec. m.

II. 10, 26, 16. अन्धमूढ° P. sec. m., N, G1, G. U1; अन्धबधिरमूक°, P. U., M. U.; मूक om. G. U2.

II. 10, 26, 17. वृथा द्रव्य° P. U. text and Com.

II. 10, 26, 18. °पूर्वकं M. U, P. U; पतिवरां कुमारीं G1, Md., taken from the Com. [illegible] M. U. text, P. U.

संनिपाते वृत्ते शिश्नच्छेदनँ सवृषणस्य ॥ २० ॥

कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाश्यः ॥ २१ ॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३ ॥

निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ २४ ॥ २६ ॥

२. १०. २७.

चरिते यथापुरं धर्माद्धि संबन्धः ॥ १ ॥

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः समाचक्षीत ॥ २ ॥

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

अविशिष्टँ हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥

तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भणादपत्यात् ॥ ७ ॥

नाश्य आर्यः शूद्रायाम् ॥ ८ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ ९ ॥

दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाँ सकृत्संनिपाते पादः पततीत्युपदिशन्ति॥११॥

II. 10, 26, 22. राज्ञां G1, G2, G. U1; राज्ञाभृत्ये P. pr. m., M. U., P. U., N. U.

II. 10, 26, 24. निर्वेशा° Devanâgarî Mss; °अभ्युपगमे N. U; °भ्यस्तेवसृजेत् P. U; विसृजेत् G2, G. U1; अपसृजेत् G. U2, text.

II. 10, 27, 3. P adds sec. m. सगोत्रायैव तु समाचक्षीत देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः; apparently taken from the Com.

II. 10, 27, 5. अवशिष्टं Md, G1, G2, G. U1 text, N. U., mentioned by Haradatta as an अपपाठः.

II. 10, 27, 6. खलु om. N. U.

II. 10, 27, 7. अपात्यात् Md., M. U., N. U; आपत्यात् N., mentioned in the Com. as the usual reading.

II. 10, 27, 10. कर्षयेत् M. U., P. U., N. U., P. pr. m.

II. 10, 27, 11. पतति। उपदिशन्तीत्युपदिशन्ति N. U. with the explanation: उपदिशन्ति प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यं पुनरुक्तेश्चादरः सूचितः ॥ इत्युपदिशन्ति om. N.

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

जिह्वाच्छेदनँ शूद्रस्यार्यँ धार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥१५॥

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥

आ समापत्तेः ॥ १९ ॥

असमापत्तौ नाश्यः ॥ २० ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजेति त्राणँ स्युरन्यत्र वध्यात् ॥ २१ ॥

॥ २७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने दशमः पटलः समाप्तः ॥

२. ११. २८.

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यः समृद्धः स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

अवशिनः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

II. 10, 27, 14. आर्यधार्मिकम् G1., M. U.

II. 10, 27, 15. पदे for पथि Md.; आसने शयने वेति M. U., P. U.; चेति N. U., P. pr. m.

II. 10, 27, 16. परदारानुप्रवेश इति N., and N. U. Com. according to the Hiranyakes'i-Sûtra.

II. 10, 27, 17. चक्षुर्निरोधः N., Md., G2, P. U. sec. m., N. U., but see the Com.; चक्षुषि निरोधः G. U1 text.

II. 10, 27, 18. °मातिक्रमिणम् N., P. U. Com., N. U.; बोधयेत् N.; G1, om. all from वा to ऋत्विक् Sûtra 21.

II. 10, 27, 19. समाप्तेः P, M. U., P. U., G. U2; N. U. joins Sûtras 18–19.

II. 10, 27, 20. असमाप्तौ P., M. U., P. U., N. U. Com., G. U2., G2.

II. 11, 28, 4. [illegible] N., Md.

हित्वा व्रजमादिनः कर्शयेत्पशून्नातिपातयेत् ॥ ५ ॥

अवरुध्य पशून्मारणे नाशने वा स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ ६ ॥

प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृष्टान्दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ ७ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्य ॥ ८ ॥

तत ऊर्ध्वं न सूक्ष्येत् ॥ ९ ॥

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाध्यः ॥ १० ॥

विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥ ११ ॥

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसँशये भोजनमाददानः ॥ १२ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ॥ १३ ॥ २८ ॥

२. ११. २९.

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः ॥ १ ॥

यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः ॥ २ ॥

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३ ॥

तयोरनुमतेन्येपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥

विवादे विद्याभिजनसंपन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वविनिपातिनः ॥ ५ ॥

संदेहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥

II. 11, 28, 5. भित्वा G.[1], G. U[2].; आशिनः Md.; नातिपादयेत् G[1], G. U[1,2] नातिवापयेत् N. U.; नातीव ताडयेत् Md.; G. U[1,2] begin a new Sûtra with नातिपा°.

II. 11, 28, 6. विसृजेत् Md, G[1,2], G. U[1], text.

II. 11, 28, 7. सृष्टान् Md; विसृजेत् Md, G[1,2], G. U[1].

II. 11, 28, 9. ततः परम् Md.

II. 11, 28, 10. गन्धे om. N.

II. 11, 28, 11. परीमोषणं Md.; परिमोक्षणं M. U., P. U., P. pr. m., G[2], G. U[1].

II. 11, 29, 1. अनुमन्ता N. U.; च कर्मसु Md.

II. 11, 29, 3. कुडुम्बिनौ G[1,2], G. U[1,2].

II. 11, 29, 4. कुर्वीरन् G. U[1] text; हितेषु च P. sec. m.

II. 11, 29, 6. निचित्य G[1]; विचिन्त्य M. U., P. U., N. U.; ते च निर्णयन्तः add. M. U., P. U.

पुण्याहे प्रातरग्नाविद्धेपामन्ते राजवत्युभयतः समाख्याप्य सर्वानुमते मुख्यः सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८ ॥

नरकश्चात्राधिकः सांपराये ॥ ९ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतप्रशँसा च ॥ १० ॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२ ॥

कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिः समाम्नातेन । लक्षणकर्मणात्तु समाप्यते ॥ १३ ॥

तत्र लक्षणम् । सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तँ सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥

स्त्रीभ्यः सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥ १५ ॥

॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्न एकादशः पटलः समाप्तः ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः समाप्तः ॥

॥ समाप्तं चेदमापस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ॥

[illegible], 29, 7. समाख्याप्य: Md, P. pr. m., [illegible]²; समाख्या G. U¹; समाप्याख्याप्य G. [illegible], text, Com. once समाख्याप्य.

[illegible]I, 29, 13. समाम्नानेन N., P. sec. m., [illegible]¹, N. U., G. U²; समम्नायेन G. U¹; [illegible] कर्मणा तु N., G², P. U., N. U, G. U¹,², but see the Com. The reading कर्मणात्तु has been caused by a Prakritic doubling of the *ta* of तु.

II. 11, 29, 14. वृत्तं स्वधर्मनिरतानां P. U., N. U., P. pr. m.

II. 11, 29 15. स्त्रीभ्यश्च सर्ववर्णेभ्यो G².

APPENDIX I.

सूचीपत्रम् ।

य

APPENDIX II.

The various readings of the Hiraṇyakes'i-Dharmasûtra.

The Mss., from which the subjoined various readings have been extracted, are :—

(1) Haug. Cod. Sansk. No. 38 in the Court and State Library of Münich (M. 38). This Ms. contains the whole Kalpa of the Hairaṇyakes'as, and on fols 123*b*—134 the Dharma Sûtra, which fills Pras'nas XXVI and XXVII.

(2) Bühler Sansk. Mss. No. 257 in the India Office Library, which contains the text and its commentary, the Ujjvalâ Vṛitti by Mahâdeva Dîkshita,* down to the Sûtra corresponding with Âp. Dh. Sû. II. 10, 27, 14.

Both Mss. are modern Devanâgarî copies, made within the last thirty years, and clerical mistakes are not uncommon in them. As Mahâdeva has largely drawn on Haradatta's Ujjvalâ and has not always altered the wording of the latter in cases, where the Hairaṇyakes'a text slightly differs, but has the same general meaning, a certain number of passages remains uncertain. All such uncertain readings, as well as, various readings in the two Mss., and explanatory notes have been placed between square brackets, and have been printed in smaller type.

Hir. Dh. Sû. I. 1. 1 = Âp. Dh. Sû. I. 1. 1.

Sû. 3 च om.
— 6 °कर्मणामुपनयो.—
— Âp. 11. om., see below S. 19.
— 11 (Âp. 1. 12) सँस्कर्तारमिच्छेत् ॥
— 17 = Âp. 1. 18.
— 18 अथाप्युदाहरन्ति ।
य आतृणत्त्यवितथेन कर्मणा दुःखमकुर्वन्नमृतँ संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥
— 19 (Âp. 1, 11.) तमसो वा एष तमः — — — विज्ञायते ॥
— 30 (Âp. 1, 29.) तत उपनयनम् ॥
— 31 (Âp. 1, 30.) अथोदकोपस्पर्शनम् ॥
— 36 (Âp. 1, 35.) एवं संवत्सरम् ॥

---

* Mahâdeva wrote before Vikrama Saṁvat 1668, as two pieces from his commentary are contained in the Münich Ms. of Haradatta's Ujjvalâ, see critical notes to Âp. Dh. Sûtra II. 6, 15, 9. and II. 7, 16, 4.

— Âp. 36 om. [Mahâdeva says: अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति. पूर्वव-च्छेष आपस्तम्बे दर्शनाच्च ॥]

— 37 (Âp. 2, 1) प्रतिपूरुषं संख्याय संवत्सरान् ॥

Hir. Dh. Sû. I. 1, 2 = Âp. Dh. Sû. I. 1, 2.

Sû. 1 यावन्तोनुपेताः स्युः ॥

— 3 [व्याहृतिभिरेव Bü. 257.]

— 6 तत उपनयनमथोदकोपस्पर्शनं पावमानीभिः ॥

— 13 [पादोनम M. 38; पादूनम् Bü. 257 and Com.]

— 29 °संदर्शने ॥

— 38 बैल्वः पालाशो·—

Hir. Dh. Sû. I. 1, 3. = Âp. Dh. Sû. I. 1, 3.

Sû. 11 न गायेन्न रोदेत्

— 12 = Âp. 3. 11.

— 22 (Âp. 3, 21.) दृढसिद्धिधृतिः ॥

— 23 (Âp. 3, 22.) अग्लानिः ॥

— 24 समाहितः ॥

— 25 ब्रह्मचारी ॥

— 27 (Âp. 3, 24.) अनासूयः ॥

— 34 (Âp. 3, 31.) प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥

— 39 = Âp. 3, 42.

— 40 (Âp. 3, 36.) प्रक्षालयेत् ॥

— 44 (Âp. 3, 40.) [वा om. M. 38 against Bü. 257 and the Com.]

— 49 (Âp. 3, 44.) Both Mss. omit here the figure 3, but Bü. 257 gives at the end of the next Khaṇḍa the figure 4.

Hir. Dh. Sû. I. 1. 4 = Âp. Dh. Sû. I. 1. 4.

Sû. 1 प्राश्नाति ॥

— 4 नित्यः प्रततः ॥

— 26 [=Âp. 4, 27 according to M. 38]

— 27 [=Âp. 4, 26 according to M. 38]

— 29 ब्रह्मचारी भवत्यत्रैवा — — सर्वाणि फलवन्ति कर्माण्यवा°·—

Hir. Dh. Sû. I. 2. 5 = Âp. Dh. Sû. I. 2. 5.

Sû. 3 कर्तृपत्यम°·— [Com.:—कर्तृशब्देन खड्गाभिधायिना नरको लक्ष्यते ॥ Mahâdeva seems to have thought of कर्त्तृ and to have taken it as an equivalent of कर्त्ति·]

— 6 अथ यथा श्वेतकेतुः ॥

— 7 [ब्रह्माप्या° M. 38 and Bü. 257 text against the Com.]

— 10 ब्रह्मचारिणि कर्माणि ॥

— 12 [°रात्रमुपोत्थाय M. 38]

— 16 प्राञ्जलि ॥ [°लिः Bü. 257 text; Com. प्राञ्जलिर्यथा भवति तथाभिवादयीत । प्राञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति तु युक्तः पाठः ॥]
— 19 [सदैवाभिवाद्य M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 21 °दभिमृश्य.—
— 22 °वभिपीडयदुपसंग्राह्या°.—

Hir. Dh. Sû. I. 2. 6 = Âp. Dh. Sû. I. 2. 6.

Sû. 24 [प्रत्युपविशेत् ॥ M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 35 वृत्तिरेव तस्मिन्न° [°रेवं M. 38.]
— 36 नानुत्थायो°.—

Hir. Dh. Sû. I. 2. 7 = Âp. Dh. Sû. I. 2. 7.

Sû. 4 °वनस्पतीनाच्छिद्य—
— Âp. 5–6 om.
— 10 (Âp. 7, 12) य एतस्यां गुरो° [Com. तस्यां].
— 11 (Âp. 7, 13) यानन्यान्पश्यतोस्याचार्य उप°.—
— 12 (Âp. 7, 14) यमनुबन्धस्त°.—
— 16 (Âp. 7, 18) वा om.—
— 18 (Âp. 7, 20) आहरेत् om.—
— 19 (Âp. 7, 21) [नित्य शूद्रत — — — धर्म्यमि° Bü. 257. text, M. 38 नित्यदा and the Com. सर्वदा; the Com. mentions the reading धार्म्यम्.]
— 25 (Âp. 7, 27) °दुच्छिष्टाशनात्पादप्रक्षालनादित्याचार्य°.—

Hir. Dh. Sû. I. 2. 8 = Âp. I. 2. 8.

Sû. 3 [कारयीत वा ॥ M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 5 यथापादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति ॥
— 6 °दात्मसंयोग आचार्यः ॥
— 15 [°न्युपजाग° Bü. text; °न्युपजायत्र° M. 38; Com. like Âp.] °प्रैषणानीति ॥
— 18 प्रोष्य च तदहरागतम् ॥
— 20 प्रतिषेधयेदितरः ॥
— 22 मुदुस्त्वा°.—
— 25 नात्मकार्येष्वत्युपरुन्ध्यादनापत्सु ॥
— 26 °वनैपुण्यमा°.—

Hir. Dh. Sû. 1. 3. 9 = Âp. Dh. Sû. 1. 3. 9.

Sû. 2 तैषीपक्षस्य रोहिण्यां विरमेत् ॥
— 6 [श्मशाने सर्वस्मिन् श° M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 13 [संभाष्य तु तया ब्राह्मणेनैव M. 38. against Bü. 257 and the Com.]
— 16 अभिनिर्हृतानां च सीक्ष्य°—
— 21 [स्वप्नपर्यन्तं M. 38. against Bü. 257 and the Com.]
— 27 नाधीयीत तावन्तं कालम् ॥

Hir. Dh. Sû. 1. 3. 10 = Âp. Dh. Sû. 1. 3, 10, 1—11, 3.

Sû. 6 अनुभाविनां तु परि°—
— 7 अन्यत्र विहारिण इत्येके ॥
— 8 तथाप्युदाहरन्ति । रिक्तो—[तदाप्यु° Bü. 257.]
— 21 यावता वा सँसृज्येरन् ॥
— 22 छर्दयित्वा स्वप्नपर्यन्तम् ॥
— 24 पूतीगन्धश्च ॥ [पूति° M. 38.]

Hir. Dh. Sû. I. 3, 11 = Âp. Dh. Sû. I. 3, 11, 4—38.

Sû. 6 (Âp. 11, 10) महापथे च गतः ॥
— 9 (Âp. 11, 13) °नुलेपनानीति ॥
— 22 (Âp. 11, 26) एवेत्येके ॥
— 24 (Âp. 11, 28) यावद्युदका भूमिरित्येके ॥
— 26 (Âp. 11, 30) भूमिचलने°—
— 27 (Âp. 11, 31) अभ्रे चापर्तौ ॥
— 28 (Âp. 11, 31) इन्द्रधनुषि [प्रतिसूर्यमत्स्यवाते पाते Mss. of the text; Mahâdeva explains the reading प्रतिसूर्यमत्स्यश्च·]
— 35 यथोपाकृतेनानुवाकानामेवमपर्तौ कल्पानाम् ॥ [Not explained in the Com.]
— 36 = Âp. 7, 38.

Hir. Dh. Sû. I. 4, 12 = Âp. Dh. Sû. I. 4, 12.

Sû. 1 [इति हि ब्राह्मणम् ॥ M. 38 against Bü. 257.]
— 3 यद्वातो वाति । [वा वाति Bü. 257] — — वावस्फूर्जति — — —°द्वारायेति विज्ञायते ॥
— 8 [°गृह्यमाणकारण: M. 38 against Bü. 257 and the Com.]

Hir. Dh. Sû. I. 4. 13 = Âp. Dh. Sû. I. 4. 13.

Sû. 13 यावदध्यायमुपसंगृह्णीयात् ॥
— 14 [एनमुपसंगृह्णीयान्नित्यमर्हन्तमित्येके, both Mss. of the text, but the addition is probably a faulty repetition].
— 16 नित्यानां तु खलु [M. 38; Bü. 257 नित्यायां तु खलु; Com.: सा गतिर्नित्यसमादिष्ट ॥ (sic) आचार्योध्यापनार्थे (sic) तेषामेव न तु कदाचित्समादिष्टानां कदाचित्के तु नित्संगे (sic) This stands before Sû. 15 and Âpastamba's Sûtra 16 is likewise omitted.]
— 19 निवेशे हि वृत्ते·—
— 20 °मकुर्वमिति ॥
— 21 [प्रतिषिद्धम् M. 38, च प्रतिषिद्धम् Bü. 257 text; Com. like Âp.]
— 22 The Sûtra ends with वृत्ते and the following words belong to I. 4, 14, 1.

Hir. Dh. Sû. I. 4. 14 = Âp. Dh. Sû. I. 4, 14.

Sû. 11 °नवरवयसोपि प्रत्युत्थाया° [°भिप्रत्युत्थाया° M. 38; प्युत्थाया° Bü. 257 text.]
— 21 [पतिव्रयसश्च स्त्रियः M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 25 [स्मृतौ M. 38, Bü. 257 text against the Com.]

Hir. Dh. Sû. I. 4. 15 = Âp. Dh. Sû. I. 4. 15.

Sû. 1 जपकर्मणि.—
— 3 [आचमयेत् ॥ Bü. 257 text and Com.]
— 13 [मूढस्वस्तरेनुपस्पृश° M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 17 पादौ om. [M. 38 and Bü 257; च om. M. 38.]
— 22 धर्म्यौ.—

Hir. Dh. Sû. I. 5. 16 = Âp. Dh. Sû. I. 5, 16, 1—26.

Sû. 7 सव्यमभ्युक्ष्य.—
— Âp. 8 om. [Mahâdeva says: अत्रापस्तंबेनोक्तं अपावमु [अथाप उ]पस्पृशेत् ॥]
— 8 (Âp. 16, 9) परिमृजीत both Mss. [M. 38 सकृदुपस्पृशीत.]
— 9 (Âp. 16, 10) °ष्ठावुपस्पृश्याचम्य प्रयतो भवति ॥
— 13 (Âp. 16, 14) °शृंवाणिका°.—
— 14 (Âp. 16, 15) भूमिं वनस्पतिं वाचामेत् ॥ [चाचा° Bü. 257 text.]
— 21 (Âp. 16, 22) तु om.
— 26 The Khaṇḍa ends with this Sû.

Hir. Dh. Sû. I. 5. 17 = Âp. I. 5. 16, 27—17, 39.

Sû. 4 (Âp. 16, 30) अपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ शुना वा ॥
— 19 (Âp. 17, 12) यन्निर्लिखितं दारुमयम् ॥ [न्नलि° M 38.]
— 21 (Âp. 17, 14) °न्नमद्यात् ॥
— 23 (Âp. 17, 16) तूदकेवधायोपयोजयेत् ॥
— 26 (Âp. 17, 19) °भरुजकरम्भ° [M. 38; °विकारं चौषधि° M. 38; but against the Com.]
— 32 (Âp. 17, 25) औषधीनां च तथा कीलालम् ॥
— 33 (Âp. 17, 26) कलञ्जप [Bü. 257, कलंजं च प° M. 38.]
— 37 (Âp. 17, 30) धेन्वनडुहोश्च कारणाद्भक्ष्यम् ॥
— 44 (Âp. 17, 37) °श्वाविट् शल्यक°.—
— 47 (Âp. 17, 39) सप्तशीर्षा.—

Hir. Dh. Sû. I. 5. 18. = Âp. I. 6. 18.

Sû. 4 वा om.
— 23 अक्रीतराजको दीक्षितः [Bü. 257; M. 38. om. दीक्षितः]
— 24 अग्नीषोमीयसँस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥
— 25 हुतायां वा वपायां क्रीते वा राजनि ॥
— 28 राज्ञां प्रैषकृत् ॥ [राज्ञः Bü. 257]

Hir. Dh. Sû. I. 5. 19 = Âp. I. 6, 19.

Sû. 1 यश्च प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तावन्तं कालम् ॥ [Com.: यश्च प्रश्रयते तिष्ठति ॥]
— 7 तथा पुष्करसादिः om.
— 14 तेषामन्नमभोज्यम् ॥
— 15 After this Sû. stands as Sû. 16 गुरौ याज्यश्च शिष्यश्च स्त्रियश्च (sic) भर्तुर्व्यभिचारिणी ॥

Hir. Dh. Sû. I. 6. 20 = Âp. Dh. Sû. I. 8. 22, 1—23, 6.

Sû. 1 [अध्यात्मिकान् M. 38. against Bü. 257 and the Com.]
— 10 (Âp. 23, 2) [तस्मात्कायाद्यभवन्ति M. 38 and Bü. 257 text, but against the Com.]
— 11 (Âp. 23, 3) पण्डित इति ॥
— 13 (Âp. 23, 5) द्रोहो दम्भो — — आनात्म्यम्.—
— 14 (Âp. 23, 6) मोहोद्रोहोदम्भः — — — [सर्वगामी भवति ॥ Com. सार्वगामी.]

Hir. Dh. Sû. I. 6. 21 = Âp. Dh. Sû. I. 7. 20.

Sû. 3 [अनूत्पद्यते Bü. 257; अनूत्पद्येते M. 38.]
— 4 न चेदनूत्पद्यन्ते.—
— 6 [आवाँ स्व इति M. 38, Bü. 257; Com. आवामिति च्छान्दसं रूपं.—न देवा न गन्धर्वाः M. 38.]
— 7 [आचार्याः M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 8 [आचार्याणाम्]
— 9 एवं वर्तमान उभौ.—
— 12 पिप्पलीमरीचे.—
— 13 [क्रीणीयात् M. 38 and Bü. 257 text, but the Com. विक्रीणीयात्.]
— 15 रसानां च रसैर्मनुष्याणां च मनुष्यैः.—

Hir. Dh. Sû. I.6. 22 = Âp. Dh. Sû. I. 7. 21.

Sû. 5 अथाप्युदाहरन्ति ॥
पशवश्च मुखादाना अश्मा च लवणोधृ[द्धृ]तः।
एतद्ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चारजनीकृत इति ॥
[The Com. duly explains the verse.]
— 9 (Âp. 20, 8) [आमिश्रस्यं Mss. text and Com.]
— 10 (Âp. 20, 9) [गुर्वीसखीं गुरुसखीं M. 38, Bü. 257 text against the Com.]
— 12 (Âp. 20, 11) [अभर्माणां च M. 38 against Bü. 257].
— 16 (Âp. 20, 15) च om.—
— 20 (Âp. 20, 19) दोषफलान्य°.—

Hir. Dh. Sû. I. 6. 23. = Âp. Dh. Sû. I. 9. 24—25, 4.

Sû. 4 प्रायश्चित्तार्थम् ॥
— 21 [[illegible]° M. 38 and Bü. 257 text against the Com.]

— 27 (Âp. 25, 2) **परिष्वज्यात्मानं समाप्नुयात् ॥ कृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥** [Mahâdeva duly explains the addition as a separate Sûtra.]

— 31 (Âp. 25, 4) **मुसलमाधाय.**—[Khaṇḍa 23 and Paṭala VI end with these words, the following ones being added to I. 7, 24, 1].

Hir. Dh. Sû. I. 7, 24 = Âp. Dh. Sû. I. 9, 25, 5—26, 10.

Sû. 7 (Âp. 25, 10) [सवनानुकल्पयेत् ॥ After this Sûtra, M. 38 and Bü. 257 text add: तेन कल्पेन [तिनेत कल्पे M. 38] धनलाभे वधे च वत्सरं वैरमणं चरित्वा त्रयाणामेकं शुचयो भवन्ति ॥ There is no explanation, but the remark अत्र एका पंक्तिस्त्[त्रु]टिता ॥]

— 10 (Âp. 25, 13) **नकुलमण्डूकडेरीक** [सिरीक M. 38].—

— 13 (Âp. 26, 3) **°क्षारा°** om. [M. 38, Bü. 257, and the Com. mentions the omission as. *va. l.*]

— 15 (Âp. 26, 5) **स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥**

— 16 (Âp. 26, 6) [आभिशस्यम्].—

— 17 (Âp. 26, 7) अनार्यवचनपै° M. 38 against Bü. 257 and Com.]

Hir. Dh. Sû. I. 7, 25 = Âp. Dh. Sû. I. 9, 26. 11—27. 11.

Sû. 1 (Âp. 26, 11) **एवोत्सृजेद्वाच°**

— 4 (Âp. 26, 14) **महानदमुदकमुपस्पृश्य — — — प्राणायामं स°.**—

— 5 (Âp. 27. 1) **पौर्णमास्यां पर्वणि वा** [एवा Bü. 257].—

— 12 (Âp. 27, 8) **अभ्यस्येत्.**—

— 13 (Âp. 27, 9) **चरितप्रायश्चित्तो.**—

— 14 (Âp. 27, 10) **अब्राह्मणादि वन्दित्वा.**—

Hir. Dh. Sû. I. 7. 26 = Âp. Dh. Sû. I. 10. 28.

Sû. 1 [पौष्करसादी M. 38 against Bü. 257 text and the Com.]

— 4 [अतिव्यवहारो.]

— 9 **माता पुत्रस्य.**—

— 11 **°न्भोगानुत्सृज्य.**—

— Âp. 12 om.—

— 13 (Âp. 28, 14) **एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु पतनीयेषु ॥** [कर्मप° Bü. 257.]

— 16 (Âp. 28, 17) **स** om.—

— 18 (Âp. 28, 19) [दारव्यतिक्रमे M. 38 and Bü. 257 text, but against the Com.]

— 19 (Âp. 28, 20) [भर्तृव्यतिक्रमे M. 38 and Bü. 257, but against the Com.]

— 20 (Âp. 28, 21) [खराजिनं om. M. 38 and Bü. 257, but keep वा, and go against the Com.—] In the Hir. Dh. Sû. the Khaṇḍa ends with **परिधाय ॥**

Hir. Dh. Sû. I. 7. 27 = Âp. Dh. Sû. I. 10. 29.

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तन्मन्युमृच्छतीति ॥

— 9 (Âp. 29, 8) [धर्म्यमिति M. 38]
— 10 (Âp. 29, 9) [अस्मास्वार्यः M. 38]—**संप्रतिपत्स्यतेति** both Mss.
— 15 (Âp. 29, 14) **आतंच्य** [आतंच M. 38].—
— 16 (Âp. 29, 15) [अभिचारा° M. 38 against Bü. 257 and the Com.]
— 18 (Âp. 29, 17) **द्व्यहं** added after **त्र्यहं**.—[M. 38 inserts also चतुरहं before त्र्यहं.]

Hir. Dh. Sû. 1. 8, 28 = Âp. Dh. Sû. I. 11. 30.

Sû. 2 **परिमाणेन.**—
— 3 [इत्येके om. M. 38 and Bü. 257 text, but against the Com.]
— 13 [अप्रकृष्टं M. 38 and Bü. 257 text, but Com. प्रकृष्टं निकृष्टं.]
— 14 [M. 38 om. all from मूत्रपुरीषयोः down to वर्जयेत् Sûtra 16.]
— Âp. 17–21 om. [in M. 38, Bü. 257 gives them, but prefixes the remark, अत्रापस्तंबे विशेषः ॥]
— 17 (Âp. 30, 22) **अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणान्** [°णोन् Bü. 257, °णानां M. 38.]

Hir. Dh. Sû. 1. 8. 29 = Âp. Dh. Sû. 1. 11. 31. 1—10.

Sû. 2 **दक्षिणापरां वा ग्रामादावसथाद्वा** ॥ [The addition is duly explained in the Com.]
— 3 **आरादावसथाद्वा** om. [and the different reading of the Âp. Dh. Sû. is noticed in the Com.]—
— 4 = Âp. 1. 10, 30, 21.
— 5 = Âp. 1. 11, 31, 4.
— 6 = Âp. 1. 11, 31, 6.
— 7 = Âp. 1. 11, 31, 7.
— 8 = Âp. 1. 11, 31, 5. **परुषं चोभयोर्देवतानां सुराज्ञश्च** [M. 38; Bü. 257 has instead पूर्वोक्तानामेव देवतानां सुराज्ञश्च connected with the next Sûtra, and the Com. says अग्न्यादिदेवतानां. Nevertheless, I believe the reading of M. 38 to be the correct one.]
— 9 = Âp. I. 11, 31, 8.
— 10 = Âp. I. 11, 31, 13.
— 11 = Âp. I. 11, 31, 9.
— 12 = Âp. I. 11, 31, 10.

Hir. Dh. Sû. I. 8. 30 = Âp. Dh. Sû. I. 11. 31, 11—23.

Sû. 1 = Âp. I. 11, 31, 11. [नाधेनुरित्येव ब्रूयात् both Mss.]
— 2 = Âp. I. 11, 31, 12. [पूर्णं प्रशस्तम् both Mss.]
— 3 = Âp. I. 11, 31, 15. [M. 38 omits यद्यसौ—जनयेत्].
— 4 = Âp. I. 11, 31, 16.
— 5 = Âp. I. 11, 31, 17.
— 6 = Âp. I. 11, 31, 14. च om.—

— 7 = Âp. I. 11, 31, 18.
— 8 = Âp. I. 11, 31, 19. नक्तं च चन्द्रमाः.—

Hir. Dh. Sû. I. 8, 31=Âp. Dh. Sû. I, 11, 32.

Sû. 2 न च तया.—
— 4 च om.; यस्याँ शयीत om.—
— 5 °लेपनः.—
— 7 चाप्सु.—
— 10 इति om.—
— 16 [अपस्रायीत Bü. 257 against the Com. which points to अपश्(स्)रायीत; अधः शयीत M. 38].
— 24 बृंहति [M. 38, बृहंति Bü. 257].
— 28 °ष्ठीवनानि.

The colophon states that the 8th Paṭala of the xxvith Pras'na and therewith the xxvith Pras'na are finished.

Hir. Dh. Sû. II. 1, 1 = Âp. II. 1, 1—2.

Sû. 11 पार्वणेन व्याख्यातः om. [Mss. text and Com.]
— 13 यस्मिन्देशेऽग्निमु°;—अग्निमुपसमिन्ध्यात् om.—
— 14 उत्सिच्यैतदुदशेषमु°.—
— 21 सहचर्या.—
— 24 (Âp. 2, 1) प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य.—
— 26 (Âp. 2, 3) वर्णं om.—
— 28 (Âp. 2, 5) °परिवृद्धिर्निरुक्ता.—
— 30 (Âp. 2, 7) परिध्वँसा दोषफलैः कर्मभिर्दो°.—
— 31 (Âp. 2, 8) यथा om.—

Hir. Dh. Sû. II. 1, 2=Âp. Dh. Sû. II. 2, 3, 1—4, 18.

Sû. 9 °त्याग्निरवोक्षेत्—
— 11 विराडन्नं तन्मा क्षायि om.—
— 13 तेषामुपयोगे— — —लवणमधुमाँसवर्जनं च ॥
— 15 देशसँस्कारो.—
— 16 हस्तेनैता आहुतीर्जुहुयात् ॥
— 28 (Âp. 4, 5) °पाणिर्दद्यात् ॥
— 29 (Âp. 4, 6) यथादेवतम् ॥
— 31 (Âp. 4, 8) वैहायसः [Bü. 257, °स M. 38].
— 35 (Âp. 4, 12) कुमारान्रोगसंयुक्ताँश्रान्तर्वत्नीः ॥ [The Com. notices the different reading of Âpastamba.]
— 37 (Âp. 4, 14) अभावे तृणानि भूमिरुदकं.—
— 39 (Âp. 4, 16) उदकं भोजनमिति देयम् ।

Hir. Dh. Sû. II. 1, 3=Âp. II. 2. 4, 19—5, 19.

Sû. 2 (Âp. 4. 20) स्वामिकुलादा— —भोजयेयुः ॥

— 5 (Âp. 4, 23) [लेपान्संगृह्या° M. 38].
— 14 (Âp. 5, 2) [अधीत्य चाभिक्रमणं Bü. 257; चाभिप्र° M. 38].
— 16 (Âp. 5, 4) °मुपस्पृशेत्सान्त्वयित्वा पूजयेद्यथोपदेशम् । [Mahâdeva notices the different reading of Âpastamba and takes यथोपदेशम् as a separate Sûtra.]
— 17 (Âp. 5, 5) आसने भोजने भक्ष्ये शय्यायां वा°.—
— 18 (Âp. 5, 6) पाणिना दक्षिणं बाहुमनु°— — —चामयेत् ॥
— 21 (Âp. 5, 9) °ष्ठीवन— —भ्रूक्षेप°.—
— 25 (Âp. 5, 13) ब्राह्मणदेवतासर्व.°—
— 28 न चास्य समीपे जप्याग्निपरिमृजने कुर्यात् ॥ [Both Mss. add this Sûtra, and Mahâdeva says: अस्याचार्यस्य संनिधौ जप्यमग्निकार्यादिकामग्निशुश्रूषां न कुर्यात् । परिमृजनशब्देन परिचर्या लक्ष्यते ॥]
— 29 (Âp. 5, 16) °नियमः । नखलोमापकरणँ श्राद्धं माँसं—
— 31 (Âp. 5, 18) °प्रदाने वर्तमानेषु नियमेषु— —स्यात्तथा गृहमेधे । एवं — —[वर्तमाने Bü. 257].
— 32 (Âp. 5, 19) [शिश्नोदरालंभणाना — — न्परिमृजानो both Mss.]

Hir. Dh. Sû. II. 1. 4 = Âp. Dh. Sû. II. 4, 8—9.

Sû. 1 प्रत्युत्तिष्ठेदनूत्तिष्ठेद्वा पुरस्तादभिवादितः ॥
— 3 विशेषेणापुमान् [Bü. 257 °ण पुमान् M. 38. Mahâdeva says: गृहस्थपुरुषादन्यो न सर्वथा याचयेत् ॥]
— 6 (Âp. 8, 5) वेदाध्यायः समुदेतः [Bü. 257, °यसमुदेतः M. 38; Mahâdeva explains: समुदेतः कुशलो संपन्नः ।]
— 7 (Âp. 8, 6) स्नातकः श्वशुरो रा.°—
— 14 (Âp. 8, 13) अङ्गानां च प्र.°—
— 21 (Âp. 9, 6) ददातीत्येके [M. 38; वप्रतीत्येके Bü. 257].
— 25 (Âp. 9, 10) ये च भृत्या नित्यास्ते° [M. 38, ये च भृत्यास्ते° Bü. 257, but the Com.: ये नित्या नियता भृत्या दासकर्मकरादयः ।].
— 26 (Âp. 9, 11) दासं कर्मकारम् ॥
— 27 (Âp. 9, 12) तथा चात्मन उप — — — कर्मसु समर्थः स्यात् ॥

Hir. Dh. Sû. II. 2. 5 = Âp. II. 3. 6.

Sû. 4 °वेदानामेकाँ शाखा°.—
— 5 °मभ्यागच्छन्धर्म — — नान्नप्रयोजनः.—[धर्मप्रयोजनो नान्नप्रयोजनः Com.]
— 7 समेत्योपस्थाप्यासनमाहारयेत् ॥ [Both Mss. read °प्याश्रतमा°, but the Com. says: समेत्य च शिष्यान्वोपस्थाप्य तं प्रति तस्मिन्नागते तस्यासनमाहारयेच्छिष्यादिभिः ॥]
— 8 न बहुपाद°—[°न्न ब° M. 38; Mahâdeva says: शक्तौ सत्यां बहुपादमासनं न देयं बहुपादमेव पीठादिकं न देयं मन्यन्ते । स्वयं बहुपादं मन्यते ॥]
— 11 अथास्योदकमा.°—
— 14 नास्तमित आदित्य उदकानयनं [M. 38, °नं विद्यते Bü. 257 text. The Com. duly explains the additional Sûtra].
— 15 (Âp. 6, 14) [illegible]

— 16 (Âp. 6, 15) इति om.—
— 20 (Âp. 6, 19) नान्नमद्याद्दो°.—

Hir. Dh. Sû. II. 2. 6 = Âp. II. 3. 7.

Sû. 1 नित्यं प्रततः ॥
— 4 पयसोपसिक्तमन्न°.—
— 5 विज्ञायते om.
— 6 स om.—
— 8 [यस्मान्त्वयित्वा भोजयति सा thus both Mss; but the Com. यस्मान्त्वयित्वा प्रशंसति सा दक्षिणा ॥
— Âp. 7, 12 om.
— 13 (Âp. 7, 14) यथा ते कामस्त°—[M. 38 adds at the end इति जपेत् ॥]
— 14 [Âp. 7, 15] यदि सायमहुतेग्निहोत्रेति°—
— 15 [Âp. 7, 16] °जयतीति हि ब्राह्मणम् ॥ [Bü. 257 om. हि.]
— 16 [Âp. 7, 17] ब्रुवाणः om.—°मुदकं भोजन॰ श्रो°.—

Hir. Dh. Sû. II. 3. 7 = Âp. Dh. Sû. II. 6. 13, 1—14, 15.

Sû. 1 [Mahâdeva mentions an Apapâṭha यथर्तु गच्छथः]
— 2 दायेन चा°—
— 6 अथाप्युदाहरन्ति । om.—
इदानीमेवाहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुरा ।
[M. 38 reads in L. *e.* रक्षत, against Bü. 257 text and Com.]
— 11 धर्मार्थसंबन्धः [M. 38 and Bü. 257 read °र्थे संवद्धः । but Mahâdeva says: कुतः । यस्माद्धर्मार्थे संवन्धः । अत्र शेषः पूरणीयो दंपत्योरिति ॥]
— 14 (Âp. 14, 2) सपिण्डो यः प्रत्यासन्नः ॥
— 25 (Âp. 14, 13) [रेकायतीत्र m. 38.]

Hir. Dh. Sû. II. 3. 8 = Âp. Dh. Sû. II. 6, 14, 16—15, 25.

Sû. 1 (Âp. 14, 16—17.)
— 2 (Âp. 14, 18) तथा पुण्यक्रियासु ॥
— 4 (Âp. 14, 20) भर्तृविप्रवासे स्त्रिया नै°.—
— 6 (Âp. 15, 2) गर्भान्वर्जयित्वापरि°.—
— 10 (Âp. 15, 6) आतुरव्यञ्जनानि कुर्वते ॥
— 11 (Âp. 15, 7) दक्षिणामुखाः om.—सकृदवगाह्य तत्संस्थमुदकमुत्सि°.—
— 13 (Âp. 15, 9) तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्य om.—यत्तत्र स्त्रिय°.—
— 14 (Âp. 15, 10) इतरेषु चैक एतदेवोप°.—
— 15 एतस्मिन्कालेमात्याः केशश्मश्रूणि वापयन्ते ॥
— 16 न समावृत्ता वापयेरन् ॥
— 17 न विहारिण इत्येके ॥ [Mahâdeva explains very badly विहारिणो बालास्तेपि न.] After this: [अनशनानध्ययना(द)धःशय्योदेकोपस्पर्शनान्याकालमनूचानेषु द्व्यहं अ[त्र्य]हं षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्वनशनवर्जं संवत्सरं मातरि पितर्याचार्य इत्येके ॥ Bü. 257 text, with the mark of a lacuna for the Com.]

— 18 (Âp. 15, 11) ब्राह्मणाच्छुची°.—
— 19 (Âp. 15, 12) दानानि प्रतिपादयेत् ॥
— 20 (Âp. 15, 13) यस्याग्नौ न हूयते
— 22 (Âp. 15, 15) तथायाज्ञसं° [°यज्ञ° M. 38; Mahâdeva says: परान्न-[अवरान्न]मित्यापस्तम्बः । अय[या] ज्ञं कुलत्थं].
— 23 (Âp. 15, 16) उष्णं om.—
— 29 (Âp. 15, 22) °नादित्येके ॥
— 30 (Âp. 15, 23) भवतीति ॥

Hir. Dh. Sû. II. 4. 9 = Âp. Dh. Sû. II. 5. 10, 1—11, 9.

Sû. 1 पित्रोर्बुभूर्षा भैषज्यमिच्छतश्चार्हतो नियमविलोपः ॥ [Both Mss. of the text read बुभूषा and °विलोपे against the Com.; Bü. 257 has also °थात्मभैषज्य° against the Com.]
— 4 [प्रतिग्रहो M. 38].
— 15 स ब्राह्मणान्नियच्छेत् ॥
— 17 (Âp. 11, 1) प्राणवियोगात्स°.—
— 19 (Âp. 11, 3) सुविचितं कृत्वा.—
— 20 (Âp. 11, 4) एवं वर्तमानो.—
— 23 (Âp. 11, 7) [यानस्यान्धस्य Bü. 257; भाराभिनिहतस्य both Mss.]
— Âp. 11, 8. om.—
— 24 (Âp. 11, 9) [°न्मत्तानां स्वस्त्ययनार्थेन दातव्यः ॥ Thus both Mss. of the text, but Mahâdeva explains Âpastamba's reading.]

Hir. Dh. Sû. II. 4. 10 = Âp. Dh. Sû. II. 5, 11. 10—12,.23.

Sû. 2 (Âp. 11, 11) वर्णो जघन्यं वर्ण°—
— 8 (Âp. 11, 17) प्रतिपादयेद्ब्राह्मे विवाहे श°—
— 11 (Âp. 11, 20) [सांवर्तेत both Mss. against the explanation]
— 12 (Âp. 12, 1) यथाशक्ति द्र°—
14 (Âp. 12, 3) पूर्वः पूर्वः श्रेयान् om. [Mahâdeva notices the different reading of Âpastamba].
— 16 (after Âp. 12, 4) पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणामृतं सूते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण प्राप्नोति ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥
दौहित्रस्तत्प्रमुञ्चति यस्मात्तं महद्भयम् ॥
— 17 ब्रह्मदेवास्त्वधिकारिणः ॥ [°ब्राह्म° Bü. 257. There is no Com. on this Sûtra.]
— 20 = Âp. 12, 8.
— 21 = Âp. 12, 7.
— 22 (Âp. 12, 9) धारयेत् ॥ [°येन्न Bü 257 text].
— 23 (Âp. 12, 10) नाना om.—
— 24 (Âp. 12, 11) [°णीकुर्वीत M. 38.]
— 26 (Âp. 12, 13) सूर्याभिनिम्रुक्तो—रात्रिम् om.
— 30 (Âp. 12, 17) [मित्रप्रतिग्रहन both Mss.]

— 33 (Âp. 12, 20) °नध्यायसंशये ॥
— 35 (Âp. 12, 22) [परिविन्न om. M. 38, परिवेत्तपरिवित्रिविदानेषु Bü. 257 text; Mahâdeva explains परिवेत्ता । परिवित्तिः[त्तः] । परिवित्तः [त्रः] । परिविविदानः]

Hir. Dh. Sû. II. 5, 11* = Âp. Dh. Sû. II. 7, 16, 1—17, 3.

Sû. 1 तेषां कर्माणि तथारभन्ते.—
— 3 ब्राह्मणस्त्वा.°—
— 4 मासिश्राद्धमपरपक्षस्योत्तमेहनि ॥
— 5 अपराह्णः श्रेयान् ॥
— 6 सर्वेष्वहस्सु कृष्णपक्षस्य.—
— 10 तृतीये क्षुद्रपशुमान् ॥
— 11 चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ॥ [Mahâdeva notices the different reading of Âpastamba.]
— 12 बह्वपत्यो भव्यापत्यो न.—
— 20 [बहुमित्रो om. both Mss. of the text against the Com.]
— 23 °फलानि च ॥
— 24 एतानि मासं प्रीणन्ति पितृलोके विज्ञायते स्नेह°.—
— 27 °समितो [°मिणतो M. 38.]
— 28 आरण्यानाम् om.—
— 31 (Âp. 17, 3.) तथा वार्ध्रीणसस्य ॥
— 32 एतेनारण्यानां पशूनाम् ॥

Hir. Dh. Sû. II. 5. 12 = Âp. Dh. Sû. II. 7, 17, 4—25.

Sû. 1 मेध्यं मांसं व्याख्यातम् ॥
— 2 = Âp. 17, 4.
— 3 नार्थापेक्षो भोजयेत् ॥
— 4 = Âp. 17, 5.
— 11 (Âp. 17, 12) अपरेद्युर्द्वितीयमामन्त्रणम् ॥
— Âp. 17, 13 om. [and the omission is noticed by Mahâdeva.]
— 13 (Âp. 17, 15) तृतीयं च कार्यम् ॥
— 14 (Âp. 17, 16) सर्वेषु सर्वतः शेषमवदायाश्नीयात् ॥
— 15 (Âp. 15, 17) हस्तेषु तिलमिश्रोदकपात्रानयनं तिलप्रकिरणं च ॥ [°मिश्रोदपात्रा° M. 38.]
— 16 (Âp. 15, 18) उद्धरिष्याम्यग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥
— 19 (Âp. 17, 21) शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रः श्वित्री कुष्ठी वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृत्योऽप्रज्ञातोत्पन्नो ब्राह्मण्यामि°.—
— 20 (Âp. 17, 22) अथाप्युदाहरन्ति ।

वेदाध्यायी पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णो ज्येष्ठसामिकः ।
ब्राह्मदेयानुसंतानी पञ्चैते पङ्क्तिपावनाः ॥

[Mahâdeva notes the different reading of Âpastamba].

— Âp. 17, 25. om.—

* The figure 11 has been left out at the end of the Khaṇḍa in Bü. 257, which however gives

Hir. Dh. Sû. II. 6, 13* = Âp. Dh. Sû. II. 8. 18, 1–19, 17.

Sû. 4 °रच्छायोपगत स्था— — —संवत्सरं व्रतं·—
— 8 येषु च भोज्यते ॥
— 12 तानि भुक्तवद्भ्यो दद्यात् ॥ [Mahâdeva: तद्गुणायैव दद्यात् । तदलाभ आह ॥ तानीत्यादि ॥ उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तवद्भ्य एव दद्यात् ॥]
— 13 = Âp. 18, 12.
— 19 (Âp. 18, 18) वेदयन्ति·—
— 20 (Âp. 18, 19-19, 1) पुष्टिकामस्तिष्येण— — —प्रास्य·—
— 22 (Âp. 19, 3) °नाभो भोजनीयः प्रशस्तः·—
— 23 (Âp. 19, 4) अभिभोक्तव्यः ॥
— 27 (Âp. 19, 7) [नाभिजिहीत both Mss.; Com. न विमुञ्चेत्]
— 28 (Âp. 19, 8) [अभिजिहीत वा both Mss.; Com. विमुञ्चेद्वा]
— 32 (Âp. 19, 12) आचम्योर्ध्वौ
— 37 (Âp. 19, 17) नैय्यमिकं च श्राद्धं·—

Hir. Dh. Sû. II. 6. 14 = Âp. Dh. Sû. II. 8. 19, 18–20, 23.

Sû. 3 (Âp. 19, 20) श्राद्धेन कल्पेन·—
— 4 (Âp. 20, 1) मासिश्राद्धे om.—तिलानां द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात्तथा दद्यात् ॥
— 5 (Âp. 20, 2) न चाद्गुणायोच्छिष्टं दद्युः om.—
— 9 (Âp. 20, 3) °माणपक्षे तिष्येण स्थालीपाकं— —मिष्ट्वा ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्टिकामः सिद्धं वाचयेत् ॥
— 10 (Âp. 20, 7) एवमभ्युच्चयेन संवत्सरम् ॥
— 15 (Âp. 20, 12) प्रक्षालनं वर्जयेदधिष्ठानं च ॥
— 16 (Âp. 20, 13) पादयोः प्रे°·—
— 18 (Âp. 20, 15-16) नखछेदनवादनस्फोटनानि ष्ठीवनानि चा° —[Bü. 257 om. °वादन°]
— 20 (Âp. 20, 18) Second च om° [M. 38 om. also द्रव्यपरिग्रहेषु].
— 25 (Âp. 20, 23) एवं वर्तमान उ·°—

Hir. Dh. Sû. II. 7, 15 = Âp. Dh. Sû. II. 9, 21, 1—22, 5.

Sû. 1 सर्वेषु om.—
— 3 °कुले ब्रह्मचारिवासः ॥
— 4 = Âp. 21, 5.
— 5 = Âp. 21, 4 °मनुत्सर्गो·—
— 6 °नैवान्तमनुप्रयुञ्जानस्य वाचार्य·°—
— 7 इति ब्रह्मचारिवासः [Mahâdeva explains the additional Sû.: एवं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो वास आश्रमः]
— 8 = Âp. 21, 7.
— 11 (Âp. 21, 10) एव om.—प्रतिलभ्योपनिष्क्रम्या°·—
— 15 (Âp. 21, 14) °प्रापणमिति—[°प्रायणमिति M. 38, °प्रायेण° Bü. 257.]

* From this Khanda both Mss. omit the numbers of the Paṭalas, which have been entered conjecturally.

— 16 (Âp. 21, 15) [तत् om. M. 38].
— 17 (Âp. 21, 16) [दु:खसुखमु° M. 38].
— 24 (Âp. 22, 2) फलैः पत्रैस्तृ.°—
— 26 (Âp. 22, 4) आपो वायुराकाशः ॥ ततः and इत्यभिनिश्रयेत् om.—
— 27 (Âp. 22, 5) तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः ॥ [M. 38 om. also तेषाम्]

Hir. Dh. Sû. II. 7, 16 = Âp. Dh. Sû. II. 9, 22, 6 = 23, 2.

Sû. 1 (Âp. 22, 6) [अथ and एव om. M. 38].
— 2 (Âp. 22, 7) कर्माण्यारभेत.—
— 5 (Âp. 22, 10) वर्तयेत्संवत्सरमवराध्यम् ॥ [M. 38 वर्धयेत्स°—Mahâdeva connects the addition with the following Sûtra.]
— 8 (Âp. 22, 13) अभिमुख आ.°—
— 9 (Âp. 22, 14) इति om.—[°त्रोदकस्य° Bü. 257].
— 10 क्षारलवणमधुमाँसानि च वर्जयेत् ॥
— 11 (Âp. 22, 15) तस्य द्वंद्वं पात्राणां — — भोजनार्थे वासी.°—
— 12 (Âp. 22, 16) द्वंद्वानाम् om.
— 13 (Âp. 22, 17) °च्छादनं विहितम् ॥
— 14 (Âp. 22, 18) ते कार्याः ॥
— 21 (Âp. 23, 1) [भूयाँसमिच्छन्प्रत्यहमेव पा°.—]
— 22 (Âp. 23, 2) फलैःपत्रैस्तृ — — प्रवृत्तान्यापो वायुराकाश इत्युत्तर उ°—

Hir. Dh. Sû. II. 7, 17 = Âp. Dh. Sû. II. 10, 23, 3—24, 14.

Sû. 2 (Âp. 22, 5) [तेमृतत्वँ हि भेजिरे ॥ both Mss. of the text; but Mahâdeva's explanation shows that he read कल्पते.]
— 5 (Âp 23, 8) वर्षप्रजादानं.—
— 7 (Âp. 23, 10) कार्यमिति । प्रतिपद्धाचारो न प्रमा°.—[M. 38 inserts यथा before व्रीहि°.]
— 9 (Âp. 23, 12) परमानन्त्यं फलँ स्वर्ग°—[Bü. 257 and Mahâdeva फलमपरिमितस्वर्ग°; the latter notices the reading स्वर्ग्य°]
— 12 (Âp. 24, 3) [कीर्त्तिः स्वर्गः°र्गं Bü. 257.]
— 13 (Âp. 24, 4) [°मपरापरः both Mss. of the text.]
— 16 (Âp. 24, 8) [तैरुत्सह both Mss, and Mahâdeva तैरुत् तैरेव.]
— 18 (Âp. 24, 10) नैषामस्मि°—
— Âp. 24. 11 om.
— 19 (Âp. 24, 12) अथापि प्र — — मित्ययं सर्गः ॥
— 20 (Âp. 24, 13) [तत्र ये पुण्यकृतः om. both Mss. of the text, against the Com.]
— 21 (Âp. 24, 14) [तपसा वा सशरीरो— —जयेदभि स्वर्गं लोकं जयतीति संक°.]

Hir. Dh. Sû. II. 8. 18 = Âp. Dh. Sû. II. 10, 25, 1,—26, 2.

Sû. 5 इति om. [Both Mss. of the text read also दक्षिणोदग्द्वारं सभा against the Com.]
— 6 सर्वत्रैवा°.—
— 9 तेषां पूजा श्रेयस्यात्मनः कार्या ॥
10 (Âp. 25, 9) [illegible] — [illegible]°—[M. 38 adds: सर्वाणि तस्याः

Bü. 257: सर्वाणीतश्च यान् — — — — —; something has probably been lost.]

— 12 (Âp. 25, 11) **बुद्धिपूर्वं वा** om.—[M. 38. reads also नास्य वि°; Bü. 257 text: °भावात्किंचित्.]

— 13 (Âp. 25, 12) **°न्निवपेद्यथार्थान्युग्मान्वै°.**—

— 15 **स्वधर्मानुष्ठानानियमेषु च युक्तः स्यात् ॥** [स्वधर्मानुष्ठा° Mss. of the text Mahâdeva says: सर्वेषां धर्माणां स्वकर्मानुष्ठानानियमेषु । स्वकर्मानुष्ठानं प्रजापालनादि । तत्र ये अनियमाः । अनीतयः । तेषु युक्तः सावधानः स्यात् । अनीतयो न कार्या इत्यर्थः ॥]

— 16 (Âp. 25, 14) **इति** om.—

— 19 (Âp. 26, 2) **°न्यपजिहीर्षमाणो.**—[M. 38 omits also यो and reads आत्मरूपो यज्ञो.]

Hir. Dh. Sû. II 8 19 = Âp. Dh. Sû. II. 10. 26. 3—27, 21.

Sû. 2 (Âp. 26, 4) **ग्रामेषु निगमेषु चा°— —शीलान्धर्मार्थकुशलान्प्र.**—

— 7 (Âp. 26, 9) [धर्म्यं Bü. 257 text.]

— 9 (Âp. 26, 11) **च** om.—

— 16 (Âp. 26, 18) [वा om. both Mss. of the text, against the Com.]

— 19 (Âp. 26, 21) [°दाय वास्य ॥ M. 38 वासो; Com. निर्वास्यः]

— 20 (Âp. 26, 22) [अथ राज्ञां भृते ॥ both Mss. and Com.]

— 22 (Âp. 26, 24) **चरितनिर्वेषं (?) स्वामि°** [Perhaps चरिते निर्वेषे to be read.]

— 23 (Âp. 27, 1) **यथापुरं धर्मे संबन्धः ॥** [धर्मं M. 38.]

— 24 (Âp. 27, 2) **न सगोत्रस्थानीयां प°**—

— 28 (Âp. 27, 6) **खलु** om.—

— 32 (Âp. 27, 10) [कर्षयेत् both Mss.]

— 33 (Âp. 27, 11) **उपदिशन्ति** om. [both Mss; इति om. Bü. 257.]

— 37 (Âp. 27, 15) **आसने च.**—

— 38 (Âp. 27, 16) **°दाने परदारानुप्रवेश इति.**—

— 39 (Âp. 27, 17) [चक्षुर्निरो°.—]

— 40 (Âp. 27, 18) **रहसि बोधयेत् ॥**

— 42 (Âp. 27, 20) [असमाप्तौ.—]

— 43 (Âp. 27, 21) **स्नातकः श्वशुरो रा°.**—

Hir. Dh. Sû. II. 8. 20 = Âp. Dh. Sû. II. 11. 28-29.

Sû. 6 **पशून्** om. —[M. 38 reads: अवरुध्य माणे नशने वा.]

— 10 **मूले फले पुष्पे शाक इति.**—

— 17 (Âp. 29, 4) **अन्येपि** om.—

— 18 (Âp. 29, 5) **विद्याभिजनसंपन्नाः** om.—

— 19 (Âp. 29, 6) **संदेहे** om.—

— 20 (Âp. 29, 7) **प्रातः** om.—[समाख्याने.—]

— 26 (Âp. 29, 13) **लक्षणकर्मणा तु.**—

— 27 (Âp. 29, 14) M. 38 om. all except **तत्र लक्षणम् ॥**

— 28 (Âp. 29, 15) **°न्प्रतीयादेवं वर्तमानः सर्वाँल्लोकानभिजयति सर्वाँल्लोकानभिजयति ॥**